

Ziemie Odzyskane w plakacie

KATALOG ZBIORÓW
MUZEUM NIEPODLEGŁOŚCI W WARSZAWIE

Muzeum Niepodległości w Warszawie
jest jednostką organizacyjną
Samorządu Województwa Mazowieckiego

25^{lat} Mazowsze

Agnieszka Osiecka

Nim wstanie dzień

Ze świata czterech stron,
z jarzębinowych dróg,
gdzie las spalony,
wiatr zmęczony,
noc i front,
gdzie nie zebrany plon,
gdzie poczerniały głóg,
wstaje dzień.

Słońce przytuli nas do swych rąk.

I spójrz: ziemia aż ciężka od krwi,
znowu urodzi nam zboża łan,
złoty kurz.

Przyjmą kobiety nas pod swój dach.

I spójrz: będą śmiać się przez łzy.

Znowu do tańca ktoś zagra nam.

Może już

za dzień, za dwa,

za noc, za trzy,

choć nie dziś.

Chleby upieką się w piecach nam.

I spójrz: tam gdzie tylko był dym,

kwiatem zablizni się wojny ślad,

barwą róż.

Dzieci urodzą się nowe nam.

I spójrz: będą śmiać się, że my

znów wspominamy ten podły czas,

porę burz.

Za dzień, za dwa,

za noc, za trzy,

choć nie dziś,

za noc, za dzień,

doczekasz się,

wstanie świt.

Ziemie Odzyskane w plakacie

KATALOG ZBIORÓW
MUZEUM NIEPODLEGŁOŚCI W WARSZAWIE

Pod redakcją **Tadeusza Skoczka**

Warszawa 2023

Legnicka Biblioteka Publiczna

Autorzy tekstów

JAN ENGELGARD, ANDRZEJ KOTECKI, TADEUSZ SAMBORSKI, TADEUSZ SKOCZEK

Fotografie

TADEUSZ STANI

Projekt, skład i łamanie

STUDIO 4

Wszystkie prezentowane eksponaty
pochodzą ze zbiorów Muzeum Niepodległości

Na okładce wykorzystano fragment plakatu
Bonifacego Śliwy *25 rocznica wyzwolenia opolszczyzny*

ISBN 978-83-67398-41-1

Wydawnictwo Muzeum Niepodległości
(identyfikator wydawnictwa naukowego 42 700)
al. Solidarności 62, 00-240 Warszawa
wydawnictwo@muzn.pl
tel. 22 826 90 91, w. 41

Ziemie Odzyskane – krwią wywalczone, znojem ciężkiej pracy oraz rozumem i talentem naszych przodków zagospodarowane

Jeden z żołnierzy generała Władysława Andersa, mieszkaniec polskich Kresów Wschodnich, Sybirak Stanisław Krudos, po zakończonej wojnie postanowił powrócić na łono ojczyzny i osiadł na Pomorzu Zachodnim. Na jedną z uroczystości upamiętniających forsowanie Odry – a odbywa się ona na słynnym cmentarzu w Siekierkach – zabrał ze sobą syna, Henryka Krudosa. W pewnym momencie, przyklękając przed pomnikiem tej nekropolii, tak rzekł do swojego pierworodnego: „zobacz synu ilu tu chłopaków leży, więcej niż na Monte Casino. Tych, których nie zabiła Syberia i w boju nie dosięgła frontowa kula, tutaj nad Odrą, w końcu wojny oddali swoje życie – za Polskę. Wiesz, gdybym nie zdążył do Andersa, to pewnie byłaby moja droga powrotu do ojczyzny. Pamiętaj: żołnierska krew jest zawsze taka sama, gdziekolwiek by jej nie przelano”. I kontynuując swoją ojcowską opowieść dodał: „to, że tu jesteśmy zawdzięczamy przede wszystkim naszym rodzicom, dziadkom i mądrym nauczycielom”.

Godzi się przypomnieć, że w ciągu trzech dni walki, w trakcie forsowania Odry życie straciło ok. 2000 żołnierzy wojska polskiego. Młodym pokoleniom Polaków należy uświadamiać, że najwyższą cenę ich przodkowie zapłacili za to, byśmy mogli żyć i budować naszą przyszłość na ziemiach odzyskanych nazywanych publicystycznie „Ziemiemi Zachodnimi i Północnymi z granicą opartą na Odrze i Nysie Łużyckiej”. Całkowicie zasadne jest wezwanie Henryka Krudosa – syna przywołanego na wstępie dzielnego sapersa „od Andersa”: „w poszanowaniu dokonań naszych przodków, nieustannie dbajmy o historię, pielęgnujmy naszą tożsamość narodową i umiłowanie pokoju”. Bo-wiem dopiero czas pokoju dał szansę naszemu narodowi i jego ofiarnym, pracowitym oraz utalentowanym synom na pomyślną integrację Ziemi Odzyskanych z organizmem państwowym powojennej Rzeczypospolitej.

Wśród pionierów osadnictwa na Ziemiach Odzyskanych znalazło się wielu żołnierzy I i II Armii Wojska Polskiego. To właśnie w szeregach I Armii W. P. byli polscy żołnierze, którzy 2 maja 1945 roku zawiesili na Kolumnie Zwycięstwa w Berlinie biało-czerwoną flagę. Wkrótce po tym,

zamieniając – jak to zauważył poeta – karabin na pług, stawali się prawowitymi Włodarzami tej ziemi, którą dla Polski w krwawym boju zdobywali, a po zwycięstwie – także dla Polski i Polaków – ją zagospodarowywali.

W moim najbliższym otoczeniu, pięknym przykładem człowieka najpierw walczącego z bronią w rękę o ziemię nad Odrą i Nysą Łużycką, a później dla nich ofiarnie pracującą, był zmarły niedawno płk Józef Borowiec. Jego wyjątkowa osobowość miała przemożny wpływ na kształtowanie postaw patriotycznych, nie tylko we własnej rodzinie, ale także wśród młodzieży Lwówka Śląskiego i okolicznych miejscowości. Tacy dzielni ludzie tworzyli rzeczywistość i oblicze Ziem Odzyskanych, co prezentuje wystawa, której towarzyszy niniejszy katalog.

Ziemie Odzyskane są ważnym obszarem dociekań historyków, ale także i znawców współczesnych realiów politycznych, gospodarczych i społecznych pięknej krainy nad Odrą i Nysą Łużycką. Warto pamiętać, że mówiąc o powrocie nad Odrę i Nysę Łużycką mamy na uwadze nie tylko takie metropolie, jak Wrocław, Opole czy Szczecin, ale także wiele innych uroczych miasteczek i wsi dolnośląskich, Ziemi Lubuskiej, Śląska Opolskiego czy Pomorza Zachodniego. W tym kontekście pragnę przywołać takie historyczne miasta, jak: Legnica, Głogów, Jawor, Jaworzyna Śląska, Złotoryja, Złoty Stok, Lwówek Śląski, Środa Śląska, Trzebnica, Wołów, Chojnów, Bolesławiec czy jeszcze mniejsze miejscowości, jak: Malczyce, Lubiąż, Prochowice, Legnickie Pole, Gryfów Śląski, Stoszowice.

Szeroko rozumiana problematyka Ziem Odzyskanych od dawna przyciągała uwagę twórców i popularyzatorów wiedzy: badaczy, pisarzy, scenarzystów, działaczy towarzystw regionalnych, organizatorów wystaw, zbieraczy pamiątek i dokumentów z tych lat, które zwykliśmy nazywać „pionierskimi”. Ludzi, którzy przybywali na Ziemię Odzyskaną z różnych części Polski (wśród nich byli niedawni żołnierze I i II Armii Wojska Polskiego, ale także z innych formacji wojskowych oraz wypędzeni z Kresów Wschodnich nasi rodacy i mieszkańcy Wielkopolski, czy też tzw. Polski centralnej) nazywano „pionierami osadnictwa”. W poczuciu moralnego i patriotycznego obowiązku okazania im i ich dokonaniom należnego szacunku, będąc członkiem władz Województwa Dolnośląskiego organizowałem wraz z moimi najbliższymi współpracownikami na Zamku Piastowskim w Legnicy „Dni Pionierów Osadnictwa na Ziemiach Odzyskanych”. Cztery edycje tego przedsięwzięcia stworzyły nam okazję do poznania i osobistego kontaktu z autentycznymi pionierami polskiego życia na Dolnym Śląsku (np. płk Józef Borowiec z Lwówka Śląskiego, Monika Śladewska – żołnierz 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty AK) oraz z twórcami kultury i sztuki, którzy w różny sposób opiewali pionierskie lata nad Odrą i Nysą Łużycką (np. reż. Sylwester Chęciński). Nieocenionej pomocy udzielało nam warszawskie Muzeum Niepodległości.

Z perspektywy wielu lat życia na Dolnym Śląsku, a później w Warszawie, mam nieodparte wrażenie, iż wiekopomne dokonania pionierów osadnictwa na Ziemiach Odzyskanych i fenomen wielowymiarowej ich integracji z powojenną Rzeczpospolitą, nie zajmują w pełni należnego im, godnego miejsca w głównym nurcie pamięci narodowej naszego społeczeństwa. Jestem przekonany o tym, że naprawa tego stanu rzeczy jest ważnym postulatem na obszarze polskiej racji stanu.

Z tego ambitnego zadania bardzo dobrze wywiązuje się wiele samorządów szczebla gminnego i powiatowego. To właśnie gminy ziemi głogowskiej (m.in. Grębocice, Kotła, Głogów), złotoryjskiej, bolesławieckiej, jaworskiej, inicjują akcje zbierania, gromadzenia i publikowania relacji o pionierskich latach w formie wydawnictw książkowych i prasy lokalnej.

Powiat Legnicki od kilku już lat organizuje konkurs literacki „Pamiętnik Pokoleń”, publikując kolejne tomy wspomnień i relacji ukazujących barwy życia i trud odbudowy oraz zasiedlania Ziem

Odzyskanych. Patronat dyrektora Muzeum Niepodległości nadaje temu konkursowi ogólnopolską rangę. Publicysta „Ziemi Lubuskiej” napisał przed laty: „Szli na zachód osadnicy, aż doszli do 12 powiatów Dolnego Śląska. Większość z nich walczyła o te ziemie, a teraz przyszło im przywracać je do życia i zagospodarować na nowo. Osadnicy, pionierzy rozpoczynali swoje życie w bardzo trudnych warunkach, spustoszenia, zniszczenia wojenne...”.

Andrzej Kwilecki w swojej znakomitej książce *Z Kwilcza rodem* napisał m.in.: „pierwsze miesiące po wyzwoleniu uznać można za heroiczny okres w życiu osadników i w historii społecznej Ziemi Zachodnich”. I dalej: „(...) z chwilą wyzwolenia, przed władzami polskimi stanęła konieczność zorganizowania życia na Ziemiach Odzyskanych i włączenia ich do organizmu państwa polskiego. Przede wszystkim należało powołać organa polskiej administracji cywilnej i rozpocząć akcję osiedleńczą”.

Zainteresowanie nowymi trendami osiedleńczymi było dość silne, a do tego było ono też stymulowane przez czynniki rządowe, partie polityczne, czy też przez Polski Związek Zachodni w Poznaniu, który organizował zebrania organizacyjne pod hasłem: „Idziemy na Zachód” lub „Zachód woła”. O metodach zachęcania do osiedlenia się na Ziemiach Odzyskanych, o działaniach promocyjnych i propagandowych poruszających wyobraźnię ówczesnych potencjalnych osadników, można było dowiedzieć się odwiedzając wystawę zorganizowaną przez Muzeum Niepodległości w Warszawie pod tytułem: „Powrót nad Odrę i Bałtyk”, prezentowaną w wielu ośrodkach kultury w latach 2015–2017.

Cieszy bardzo wszystkich, że ta zasłużona placówka kultury, której organizatorem jest Samorząd Województwa Mazowieckiego, wydaje katalog zbiorów własnych pod tytułem *Ziemie Odzyskane w plakacie*.

Puentując wymowę prezentowanych w tym katalogu plakatów, mam odwagę wyrazić pogląd, że w dużym stopniu przysłużą się one kształtowaniu sytuacji, którą trafnie opisał cytowany wyżej Andrzej Kwilecki: „Szczególna doniosłość polityczna i społeczna działalności pionierów polegała na tym, że organizowali oni polskie życie i nadawali polskie oblicze Ziemiom Odzyskanym. Zaczynało się to od wywieszania biało-czerwonych flag i przywracania miejscowościom, stacjom kolejowym, nazwom geograficznym – polskiego brzmienia, jak również nadawania polskich nazw ulicom, placom, instytucjom i urządzeniom. Co ważne, pionierzy wprowadzali język polski na Ziemi Odzyskane jako język oficjalnie obowiązujący”. Tezę tę potwierdzam na przykładzie nie tylko takich wielkich miast jak Wrocław (Breslau), Legnica (Liegnitz), Głogów (Glogau), ale także w odniesieniu do mojej rodzinnej, małej wioski Rogów Legnicki (Rogau), czy też „stolicy” mojej „Małej Ojczyzny”, czyli Prochowic (Parchwitz).

Prezentowane wydawnictwo monograficzne skutecznie porusza wyobraźnię zwiedzających, kierując ich myśli ku tamtym niezwykłym czasom pionierskiego osadnictwa na Ziemiach Odzyskanych. Jest to temat godny polecenia nie tylko mieszkańcom Dolnego Śląska, Ziemi Lubuskiej czy Pomorza Zachodniego, ale powinien on budzić zainteresowanie wszystkich Polaków.

dr **Tadeusz Samborski**
prezes Stowarzyszenia Kulturalnego
„Krajobrazy” w Legnicy

Ważne i mało znane

PLAKATY W ZBIORACH MUZEUM NIEPODLEGŁOŚCI

Wprowadzenie

Muzeum Niepodległości gromadzi eksponaty dokumentujące historię dążeń narodowowyzwoleńczych, patriotycznych i niepodległościowych Polaków, począwszy od Powstania Kościuszkowskiego do czasów nam współczesnych¹. W misji naszej instytucji zapisany jest obowiązek gromadzenia, opracowywania i udostępniania zbiorów. Realizuje się to poprzez wystawy stałe, czasowe (w tym planszowe, objazdowe), konferencje i wydawnictwa. Ważną częścią misji jest ochrona i udostępnianie miejsc pamięci narodowej – oddziałów: Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej² i Muzeum Więzienia Pawiak (wraz z Mauzoleum Walki i Męczeństwa przy alei Szucha)³. Ostatnio jedną z podstawowych form działalności edukacyjnej i artystycznej stały się koncerty muzyczne sięgające do źródeł kultury narodowej⁴.

Dział zbiorów gromadzi ponad 55 tysięcy muzealiów, biblioteka naukowa liczy ponad 35 tysięcy książek. Katalog zbiorów obejmuje dzieła sztuki, plakaty, militaria, medale, numizmaty, druki ulotne, fotografie i pocztówki, sztandary i inne symbole narodowe, przedmioty i archiwalia powstałe dla upamiętnienia ważnych rocznic. Szczególnie ważne i znaczące są zbiory dotyczące walki o odzyskanie niepodległości w latach 1914–1920.⁵

Najstarsze muzealia pochodzą z 1794 r. Są to „Odezwy i rozporządzenia Komisji Porządkowej województwa krakowskiego”. W zbiorach sztuki znajduje się wiele obiektów dotyczących wydarzeń i postaci XVIII i XIX wieku. Szczególnie bogato reprezentowana jest grafika związana z Powstaniem Kościuszkowskim⁶ i okresem napoleońskim. Ważną częścią kolekcji jest zespół kilkudziesię-

¹ Wprowadzenie jest poszerzonym i uzupełnionym fragmentem innego tekstu. Zob. T. Skoczek, *Sport, patriotyzm, pamięć. Na marginesie zbiorów i kolekcji Muzeum Niepodległości w Warszawie*, „Niepodległość i Pamięć”, Rocznik XXI: 2014, nr 3-4 (47-48), s. 271-283.

² Szerzej zob. *Cytadela Warszawska. X i XI Pawilon, Brama Bielańska. Ochrona dziedzictwa kulturowego. Perspektywy rozwoju*, pod redakcją Tadeusza Skoczka, Warszawa 2014.

³ *Pawiak 1835-1944. Przewodnik po ekspozycji stałej*, Warszawa 2002; W. Żarnowski, *Lepiej zginąć niż zdradzić sprawę. Areszt śledczy gestapo przy alei Szucha 25*, Warszawa 2014.

⁴ S. Artymowski, *Impreza towarzysząca: luka między ekspozycją a widzem*, kwartalnik „Niepodległość i Pamięć”, 2011, nr 2 (34) s. 207-215. J. Załęczny, *Oferta edukacyjna Muzeum Niepodległości*, kwartalnik „Niepodległość i Pamięć” 2011, nr 1 (33), s. 225-240.

⁵ Szerzej zob. T. Skoczek, *Sport w zbiorach Muzeum Niepodległości*, [w:] *Sport za drutami (1939-1945). Katalog wystawy*, Warszawa 2015, s. 89-103 [tu reprodukcje plakatów]; Eksponaty dotyczące restytucji Polski są zebrane w trzynomowym katalogu zbiorów, zob.: *O niepodległą Polskę. Katalog zbiorów z lat 1914-1921* [powinno być: dotyczących lat 1914-1921], opracowała Mirosława Pałaszewska, [tom pierwszy], Warszawa 2005; *O niepodległą Polskę*, T. 2, *Druki ulotne*, opracowała Mirosława Pałaszewska, Warszawa 2007; *O niepodległą Polskę*, T. 3. *Zbiory ikonograficzne*, opracowała Regina Madej-Janiszek, Warszawa 2008. Wiele reprodukcji plakatów zamieszczono w albumie *Cud nad Wisłą. Dzieła sztuki – fotografie – odezwy. The Miracle on the Vistula: works of art – photographs – proclamations*, redakcja Tadeusz Skoczek, Warszawa 2010.

⁶ Można z tymi zbiorami zapoznać się w albumie *Insurekcja Kościuszkowska*, jaki ukazał się jako trzeci tom serii „Polskie Powstania Narodowe”, Warszawa 2014.

ciu pocztówek o tematyce napoleońskiej oraz karty z reprodukcjami rysunków przedstawiających umundurowanie żołnierzy wojska Księstwa Warszawskiego. Historię Powstania Listopadowego dokumentują druki ulotne, np. przesłanie cara Mikołaja I *Do Narodu Polskiego*, Manifest Sejmu z 20 grudnia 1830 r. oraz odezwy Rządu Narodowego. Ważną pozycję stanowi seria portretów uczestników Powstania Listopadowego, w tym dowódców. Wiele eksponatów dotyczących tego zrywu udostępniono w obszernym albumie *Powstanie Listopadowe*, wydanym w pierwszym tomie cyklu „Polskie Powstania Narodowe”⁷.

Muzeum zgromadziło też bogatą kolekcję eksponatów związanych z Powstaniem Styczniowym 1863–1864. Na szczególną uwagę zasługuje licząca 97 obiektów grupa przedmiotów pamiątkowych. Zalicza się do niej biżuterię patriotyczną⁸ – tzw. czarną biżuterię z okresu manifestacji patriotycznych i żałoby narodowej: krzyżyki, bransoletki, broszki, naszyjniki, łańcuszki, pierścionki, wisioriki oraz medale upamiętniające rocznicę powstania 22 stycznia 1863 r., rocznice bitew, potyczek, rocznice wykonanych wyroków itp. Bogaty jest również zbiór ikonografii Powstania Styczniowego liczący ponad 500 pozycji. Przedstawia on podobizny uczestników walk, dowódców oddziałów, uczestników manifestacji patriotycznych, zesłańców syberyjskich. W dziale ikonografii zgromadzone są też pamiątkowe pocztówki – reprodukcje obrazów i grafik o tematyce powstańczej. Cenną pozycją w zbiorach Muzeum jest zespół 54 rysunków zesłańca – ks. Leopolda Zgodzińskiego, wykonanych w guberni kostromskiej w latach 1864–1866. Duża liczba obiektów znalazła się w albumie *Powstanie Styczniowe* wydanym w serii „Polskie Powstania Narodowe”⁹.

Kresy Wschodnie – Kresy Zachodnie

Pojęcie to jest rozumiane jednostronnie. Kresy to dla wielu jedynie ziemie utracone na wschodzie. Kresy Wschodnie to niemal jedyna forma zainteresowania środowisk naukowych tym pojęciem, tą definicją. Wielu wybitnych humanistów zajmuje się wyłącznie ziemiami za Bugiem, z nostalgią bada kulturę i stosunki społeczno-gospodarcze za linią Curzona. Jest to zapewne zrozumiałe, jeśli weźmie się pod uwagę wieloletnie zakazy pisania o rdzennie polskich ziemiach utraconych w wyniku zmywy przywódców trzech mocarstw: Churchilla, Roosevelta i Stalina. Bezduszne ustalenia poczynione na konferencjach w Teheranie, Jałcie i przypieczętowane w Poczdamie, skazały Polaków na gehennę powojennych wędrówek. Ale o polskich Kresach Zachodnich jakoś się obecnie mniej pisze¹⁰.

Zainteresowanie muzealników ukierunkowane jest szczególnie na dokumentowanie losów Polaków na Kresach Wschodnich, badanie historii wychodźstwa polskiego na Wschodzie¹¹. Choć ostatnio również sporym zainteresowaniem cieszą się tematy związane z życiem polskiej diaspory na wszystkich kontynentach, z działalnością Polaków rozrzuconych po całym świecie. Muzeum Niepodległości od czterech lat organizuje konferencje naukowe przy współpracy ze Światową Radą Badań

⁷ *Powstanie Listopadowe. The November Uprising*, pod redakcją Tadeusza Skoczka, Proszówki 2011.

⁸ Zob. P. Bezak, K. Duda, T. Skoczek, *Polska biżuteria patriotyczna. Katalog wystawy w Muzeum Niepodległości: 14 maja – 7 sierpnia 2011*, Warszawa 2011.

⁹ *Powstanie Styczniowe. Ánvarskoe vosstanie*, pod redakcją Tadeusza Skoczka, Proszówki 2013; J. Gmitruk, T. Skoczek, *Powstanie Styczniowe w legendzie, historiografii i sztuce*, Warszawa 2013.

¹⁰ Starsze publikacje przypominają w tym informatorze Jan Engelgard, zob. artykuł *Ziemie Zachodnie i Północne w polskiej myśli zachodniej*, s.13.

¹¹ A. Milewska-Młynik, *Seweryn Gross wśród badaczy kazachskiego prawa zwyczajowego*, Warszawa 2012.

nad Polonią¹² owocujące nie tylko spotkaniami, dyskusjami, rozmowami Polaków z całego świata, lecz także wydawnictwami¹³. Z kronikarskiego obowiązku podajmy tytuły konferencji organizowanych przy współdziałaniu Muzeum Niepodległości: „Polacy w Niemczech: przeszłość, teraźniejszość, przyszłość” (20–21 kwietnia 2012); „Konsekwencje deportacji oraz losy Polaków na Wschodzie po agresji sowieckiej na Polskę” (12–13 kwietnia 2013 roku); „Rola mediów polskich w podtrzymywaniu tożsamości narodowej polskiej mniejszości na Ukrainie, Białorusi, Litwie i Łotwie po rozpadzie Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich” (30 lipca 2014); „Zaolzie i Zaolziacy. Genius loci, genius populus” (Cieszyn, Jabłonków 1 sierpnia 2014). Najgłośniejszym echem wybrzmiały jednak znów konferencje poświęcone Polakom na Wschodzie.

Muzeum Niepodległości organizuje Muzealne Spotkania z Kresami poświęcone prezentacji zbiorów (ich różnych typów), zrealizowanych wystaw, prac naukowo-badawczych, wydawnictw oraz wszelkich form aktywności dotyczących tematyki Kresów Wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. „Prezentacja słowna, pokaz multimedialny zbiorów kresowych, wszelkich śladów materialnych i niematerialnych przeszłości pokazujących prawdę i legendę o Kresach Wschodnich, to znaczące działania muzealne w upamiętnianiu i upowszechnianiu wśród potomnych dziedzictwa historycznego ziem kresowych i ludzi je zamieszkujących. Tak zaproponowana formuła Muzealnych Spotkań z Kresami główną rolę w mówieniu o dziejach dawnych polskich ziem kresowych i losach Kresowian powierzyła prezentowanym obiektom muzealnym, dokumentom historycznym i pamiątkom, świadczącym o przeszłości i ją dokumentującym, będącym wyrazem utrwalonej w nich pamięci ludzi”¹⁴. Pierwsze Muzealne Spotkania z Kresami odbyły się w dniach 26–27 maja 2008. Materiały ukazały się później w okazałym tomie zawierającym wszystkie referaty i komunikaty, obszernie uzupełnione staranną ikonografią¹⁵. Niebawem w druku znajdą się materiały z II Muzealnych Spotkań z Kresami, jakie odbyły się w Muzeum Niepodległości w dniach 23–24 maja 2011¹⁶.

O dalszym, dobrym społecznym odbiorze i potrzebie zainteresowania muzealników Kresami pisze Wiktoria Blacharska w artykule *Muzea w służbie zachowania pamięci narodowej, czyli komu potrzebne muzeum kresowe* następująco:

Nasze dotychczasowe doświadczenia wskazują, że temat wystawiennictwa kresowego jest wciąż niezwykle nośny społecznie. Żyją przecież jeszcze osoby pamiętające tamte czasy i swoje życie na tych terenach. W formie wspomnień, opowieści przy rodzinnych spotkaniach, spisywanych relacji przenieśli pamięć o tych terenach kolejnym pokoleniom, które choć już w innej formie, ale też czują swój związek z Kresami. Bowiem, jak pisze Jacek Kolbuszewski, pod słowem Kresy kryje się nie tylko nostalgia wyrzuconych ze swojej małej ojczyzny ludzi, świadomość utraconych wartości, ale także wiedza o znaczeniu, jakie one

¹² Zob. oficjalna strona tej organizacji: <http://srbnp.pl/> [12 marca 2014].

¹³ *Polska - dwa światy: Kraj i Polonia. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej „Polacy w Ameryce Północnej – 400-lecie”*. Poland – two worlds: the Country and Polish emigrants. Materials from international scientific conference “400 years of Poles in America”, redakcja naukowa Wiesław Jan Wysocki, Waldemar Gliński, Warszawa 2009; *Polacy w Niemczech. Przeszłość, teraźniejszość, przyszłość*, pod redakcją naukową Zbigniewa Tomasza Klimaszewskiego, Białystok 2013.

¹⁴ Zob. <http://muzeum-niepodleglosci.pl/palac-dane/muzealne-spotkania-z-kresami/> [12 marca 2014].

¹⁵ *Dziedzictwo i pamięć Kresów Wschodnich Rzeczypospolitej. Materiały z I Muzealnych Spotkań z Kresami*. Pod redakcją Andrzeja Stawarza, Warszawa 2009.

¹⁶ Zob. *Muzealne spotkania z Kresami*. Dodatek specjalny do dziennika „Rzeczpospolita”, Warszawa, 23 maja 2011. Również dostęp elektroniczny: <http://grafik.rp.pl/grafika2/744133.pdf>. <http://muzeum-niepodleglosci.pl/palac-dane/muzealne-spotkania-z-kresami/> [12 marca 2015].

odgrywały w dziejach kultury polskiej. Poprzez swoją żywotność w świadomości zbiorowej stały się swoistym fenomenem kulturowym i o tym my muzealnicy powinniśmy spokojnie, prawdziwie, bez politycznych uniesień przypominać¹⁷.

Czy nie powinniśmy jednak głośno mówić również o problematyce Kresów Zachodnich, o tzw. repatriantach ze wschodu na tzw. ziemię odzyskane, o wielkim skoku cywilizacyjnym, o przywracaniu Ziemiom Zachodnim piastowskich nazw? O rozwoju polskiej kultury i sztuki we Wrocławiu, Zielonej Gorze, Szczecinie. O odbudowie po wojennych zniszczeniach.

Plakaty w zbiorach Muzeum Niepodległości

Na bogatą kolekcję plakatów składa się zbiór blisko 9 000 eksponatów. Tematycznie można wyróżnić bogatą gamę propagandy wizualnej upowszechnianej w okresie wojny polsko-bolszewickiej w 1920 roku. To bardzo cenny zbiór składający się zarówno z druków polskich, jak i radzieckich. Część z nich prezentowana jest na wystawie stałej *Polonia Restituta. O niepodległość i granice 1914–1921*.

Zbiór 41 plakatów można uznać za reprezentatywny dla polskiego plakatu propagandowego z okresu wojny polsko-rosyjskiej, ponieważ jest zróżnicowany tematycznie. Tworzą go plakaty zarówno znanych artystów, jak i anonimowych¹⁸.

Sylwia Szczotka, autorka tych słów podaje w swoim artykule nazwiska znanych artystów: Edmund Bartłomiejczyk, Władysław Jarocki, Zygmunt Kamiński, Kajetan Stefanowicz. Do tej grupy możemy zaliczyć plakaty propagujące bony Pożyczki Odrodzenia Polski oraz patriotyczne wezwania do obrony Ojczyzny.

Podobne wezwania przynoszą druki z okresu II wojny światowej. Muzeum Niepodległości zgromadziło wiele wizerunków zniszczonej Warszawy. Są to grafiki i obrazy, m.in. Lucjana Mianowskiego i Bronisława Wojciecha Linkego.

Projekty Włodzimierza Zakrzewskiego wprost wzywają do walki z niemieckim okupantem. Należy jednak wyjaśnić, że dzieła tego artysty wydawane były w ZSRR, stanowiły część radzieckiego propagandowego oręża. Artysta po powrocie z wojskiem Berlinga do Polski (w latach 1944–1948) był szefem Pracowni Plakatu Frontowego Ludowego Wojska Polskiego¹⁹. Do historii przeszedł głównie jako twórca plakatu o tytule *Zapluty karzele reakcji*. Chociaż niektórzy krytycy odkrywają w jego projektach, nawet tych z czasów socrealizmu, wartości i treści nowatorskie (nawet w skali światowej)²⁰.

¹⁷ W. Błacharska, *Muzea w służbie zachowania pamięci narodowej, czyli komu potrzebne muzeum kresowe*, Rocznik Muzeum Wsi Mazowieckiej w Sierpcu, R. 2:2011, s. 136.

¹⁸ S. Szczotka, *Wizerunek bolszewika na polskich plakatach propagandowych z wojny polsko-rosyjskiej 1919-1920 ze zbiorów Muzeum Niepodległości*, [w:] *Od Bitwy Warszawskiej do Traktatu Ryskiego*, redakcja naukowa Tadeusza Skoczka, Warszawa 2014, s. 95.

¹⁹ Włodzimierz Zakrzewski, ur. 1916 w Petersburgu, zm. 1992 w Warszawie – polski grafik, plakacista (...). Jeden z inicjatorów i propagatorów socrealizmu w malarstwie i plakacie polskim (...). Był członkiem Grupy Realistów. W latach stalinizmu był profesorem warszawskiej ASP. Zob.: <http://www.bochenscywykleci.pl/index.php/pl/?start=2> [12 marca 2015]. Zob. też: <http://www.theartofposter.com/search2.asp?author=ZakrzewskiWlodzimierz&title=&years=&category=all&country=all&print=all&director=&titleo=&actor=&countryp=all&cauthorp=&cid=&Submit=++Search++> [12 marca 2015].

²⁰ Jego syn też jest projektantem plakatów, często mylono twórczość ojca i syna z powodu noszenia tego samego imienia. Zob. *Włodzimierz Jan Zakrzewski*, katalog wystawy w Muzeum Górnośląskim w Bytomiu, 2006 oraz *Włodzimierz Jan Zakrzewski*, katalog wystawy w Muzeum Narodowym w Poznaniu, 2011. Również zob. <http://culture.pl/pl/tworca/wlodzimierz-jan-zakrzewski> [12 marca 2015].

Socrealizm jest obecny w zbiorach za pośrednictwem kolejnej reprezentatywnej grupy najważniejszych (w późniejszych latach) twórców: Roman Cieśliewicz, Tadeusz Gronowski, Wojciech Fangor, Hubert Hilscher, Aleksander Kobzdej, Józef Mroszczak, Waldemar Świerzy, Jan Tarasin, Henryk Tomaszewski, Wojciech Zamecznik. Projektowali oni różne plakaty kulturalne (reklamujące festiwale, filmy, sztuki teatralne). Pozostawili wydrukowane wydawnictwa i różnorodne plakaty propagandowe w dużych nakładach. „W powojennej polskiej plastyce, plakat zajmował pozycję wyjątkową, stając się poniekąd naszą rodzimą specjalnością. Zdecydowały o tym trzy podstawowe czynniki: nowe stosunki polityczno-społeczne i wynikające z nich zwiększone zapotrzebowanie na ilustrowanie zachodzących przemian, inicjatywa samych placacistów, którzy żywo reagowali na te zmiany oraz rozwój mecenatu państwowego”²¹.

Tematyka tych plakatów jest powszechnie znana: przedstawiała kult pracy, wiele projektów wykorzystywało motyw kobiety (pracownicy, przodownicy, matki), nie tylko przysłowiowej traktorzystki. Sporo było projektów społecznie użytecznych, edukacyjnych, związanych z bezpieczeństwem pracy, higieną. Oczywiście były również poświęcone świętom państwowym. Tematyczny zbiór przedstawiono podczas wystawy *Święta Państwowe w plakacie ze zbiorów Muzeum Niepodległości*²² (11 listopada 2011 – 29 lutego 2012).

Muzeum posiada także zespół plakatów wydanych z okazji V Festiwalu Młodzieży i Studentów, który odbył się w Warszawie w 1955 roku, a także kilkanaście reprezentatywnych plakatów związanych z kulturą studencką, zgromadzonych przy okazji wystawy *Obszar wolności twórczej. Wydawnictwa studenckie 1956-1989*²³, jaką zorganizowano w dniach 19–28 kwietnia 2012 roku. Prezentowano prace Eugeniusza Get-Stankiewicza, Piotra Kunze, Edwarda Lutczyna, Andrzeja Pągowskiego, Jana Sawki, Wojciecha Wołyńskiego.

*Polski Plakat Marynistyczny w zbiorach Muzeum Niepodległości w Warszawie*²⁴ przedstawiany był w Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej (22–30 marca 2013). Później od 6 czerwca 2013 przeniesiono wystawę do Muzeum Romantyzmu w Opinogórze, gdzie prezentowana była do końca wakacji. Znalazły się na wystawie dzieła o tematyce marynistycznej reprezentujące różne okresy stylistyki graficznej od 1918 roku aż po czasy współczesne. W tekście reklamującym ekspozycję czytamy:

Zasługującym na szczególną uwagę dziełem powstałym jeszcze w 1944 roku w Wielkiej Brytanii na potrzeby Polskiej Marynarki Wojennej jest plakat zatytułowany *Polish Navy Hand in Hand With Britain (Polska Marynarka Wojenna w parze z Wielką Brytanią)*. W plakat�ch z lat 50. XX wieku autorzy zwrócili szczególną uwagę na dynamicznie rozwijającą się grupę zawodową – stoczniovców różnych specjalności, poprzez obchody Dnia Stoczniovcwa w ramach corocznych Dni Morza. SĄ wśród nich również plakaty odnoszące się do instytucji morskich. Godnym uwagi wyróżnikiem tej kolekcji są autorzy plakatów. W gronie

²¹ A. Stachoń, *Socjalizm twórcz, wspólnotę twórcz!*. *Polski plakat socrealistyczny 1949-1955* [ze zbiorów Muzeum Niepodległości], katalog wystawy, Bochnia 2011, s. 17. Wystawa odbywała się w tamtejszym Muzeum im. Stanisława Fischera w dniach 27 października 2011 – 18 stycznia 2012. Później (26 marca – 10 kwietnia 2012) przeniesiono ją do X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej, Oddziału Muzeum Niepodległości.

²² S. Artymowski, P. Bezak, K. Mordynski, S. Szczotka, T. Skoczek, *Święta Państwowe w plakacie ze zbiorów Muzeum Niepodległości*, Warszawa 2011.

²³ A. Dragan, H. Murawska, T. Skoczek, *Obszar wolności twórczej. Wydawnictwa studenckie 1956-1989*, katalog wystawy 19–28 kwietnia 2012, Muzeum Niepodległości, Warszawa 2012.

²⁴ A. Kotecki, *Polski plakat marynistyczny w zbiorach Muzeum Niepodległości w Warszawie*, [w:] *XI Konferencja Polskiego Muzealnictwa Morskiego i Rzecznego Bydgoszcz 2012*, „Studia i Materiały Narodowego Muzeum Morskiego w Gdańsku”, Gdańsk 2014 s. 155-178.

artystów-plastyków znaleźli się niemal wszyscy znaczący twórcy zaliczani do „Polskiej Szkoły Plakatu”. Na wystawie można będzie zobaczyć prace Waldemara Świerzego, Wojciech Zamecznika, Jerzego Krechowicza czy Eryka Lipińskiego – znanego bardziej z rysunków satyrycznych. Nie można również zapominać o bardzo ciekawym grafiku – Konstantym Sopoćko, który plakaty o tematyce morskiej tworzył jeszcze w latach międzywojennych. Ten temat kontynuował również w latach 40. i 50. XX wieku²⁵.

Przedstawiono na wystawie reprezentatywny zespół ponad 70 plakatów.

Zamiast podsumowania

Przed nami kolejna prezentacja tematycznej kolekcji. Wystawa *Ziemie Odzyskane w plakacie*. *Katalog zbiorów Muzeum Niepodległości w Warszawie*.

Tadeusz Skoczek

²⁵ <http://muzeum-niepodleglosci.pl/aktualnosci/polski-plakat-marynistyczny-w-zbiorach-muzeum-niepodleglosci/> [12 marca 2015].

Ziemie Zachodnie i Północne w polskiej myśli zachodniej

78 lat temu, w wyniku postanowień konferencji w Poczdamie, Polska otrzymała nabytki terytorialne na zachodzie i północy. Nowa granica Polski opierała się na linii Odry i Nysy Łużyckiej oraz na Bałtyku. Było to ok. 1/3 terytorium państwa w granicach z 1945 roku. Jedni nazywali to rekompensatą za utracone Kresy Wschodnie, inni historycznym zadośćuczynieniem i aktem sprawiedliwości dziejowej.

W dyskusji, jaka toczy się w Polsce na temat ostatecznego bilansu polskich zmagania w II wojnie światowej – kwestia Ziem Zachodnich i Północnych jest najmniej kontrowersyjna. I tak było także 78 lat temu. Nie było obozu politycznego, który kwestionowałby korzyści wypływające z faktu powrotu Polski na dawne ziemie piastowskie. Polska Partia Robotnicza (PPR), wbrew tradycji swojej poprzedniczki, Komunistycznej Partii Polski, wysunęła już w 1943 roku jako jeden ze swoich postulatów wyrwanie z rąk Niemców dawnych polskich ziem na zachodzie, aż po Odrę. Ale to nie PPR była autorką tej terytorialnej koncepcji. Jeszcze przed wojną ideę granicy na Odrze propagowali przedstawiciele polskiej myśli zachodniej oraz politycy Stronnictwa Narodowego. Tuż przed wrześniem 1939 roku Kazimierz Kowalski, prezes SN, ostrzegł Niemców, że jeśli wywołają wojnę, to nowa granica Polski na zachodzie oprze się o Odrę¹.

Postulatom politycznym i propagandowym towarzyszyła usilna praca polskich naukowców – historyków, etnografów i archeologów, którzy w latach 20. i 30. XX wieku stworzyli historyczne fundamenty uzasadniające postulat powrotu Polski nad Odrę i Bałtyk. Wśród instytucji mających w tej pracy szczególne zasługi wymienić należy: Polski Związek Zachodni, Uniwersytet Poznański, Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Instytut Bałtycki. Wśród szczególnie zasłużonych w tym dziele warto wymienić te najgłośniejsze nazwiska naukowców: Józef Kostrzewski, Kazimierz Tymieniecki, Zygmunt Wojciechowski, Karol Górski, Józef Widajewicz, Tadeusz Lehr-Spławiński, Kazimierz Piwarski. Postacią symboliczną łączącą okres międzywojenny z okresem po 1945 roku jest bez wątpienia Zygmunt Wojciechowski, który już w latach 30. wysunął koncepcję „macierzystych ziem Polski”, które – według niego – obejmowały obszar od Odry do Bugu oraz od Bałtyku po Sudety².

Nie było więc dziełem przypadku, że zarówno Zygmunt Wojciechowski, jak i wszyscy wymienieni naukowcy po 1945 roku czynnie włączają się w prace nad zagospodarowaniem Ziem Zachodnich i Północnych. Wznowiono działalność wszystkich polskich instytucji sprzed wojny, takich jak Instytut Bałtycki czy Polski Związek Zachodni. Zygmunt Wojciechowski powołał już w 1945 roku nową, niezwykle ważną instytucję – Instytut Zachodni w Poznaniu. Tylko w latach 1945–1948

¹ M. Marasek, *Narodowiec, katolik, radykał. Życie i działalność Kazimierza Kowalskiego (1902-1942)*, Zgierz 2012, s. 169.

² A. Kwilecki, W. Tomaszewski, *Poznań – jako ośrodek myśli zachodniej [w:] Myśl zachodnia w Poznaniu i Wielkopolsce. Jej rozwój i realizacja w wiekach XIX i XX*, Warszawa -Poznań 1980, s. 141.

Instytut opublikował szereg fundamentalnych prac poświęconych Ziemiom Zachodnim i Północnym, by wymienić *Polska – Niemcy. Dziesięć wieków zmagania* autorstwa samego Zygmunta Wojciechowskiego, Marii Kiełczewskiej i Andrzeja Grodka *Odra-Nisa, najlepsza granica Polski*, czy cykl monumentalnych publikacji pod tytułem *Ziemia Staropolski*. Jak czytamy na stronie internetowej Instytutu Zachodniego:

Wyrazem troski naukowców skupionych wokół prof. Wojciechowskiego, aby nadać nowym terytoriom silny rys polskości, była ich praca przy wprowadzaniu na Ziemiach Odzyskanych polskich nazw miejscowości, rzek, jezior etc. W poznańskiej placówce istniała nawet Komisja Onomastyczna, która przygotowała *Skorowidz miejscowości Pomorza Zachodniego i Ziemi Lubuskiej*. Zaś znaczenie praktyczne miało ponowne wydanie pracy ks. Stanisława Kozierowskiego pt. *Atlas nazw geograficznych Słowiańszczyzny Zachodniej* oraz opracowanie i wydanie *Słownika polskich nazw miejscowości w b. Prusach Wschodnich i na obszarze b. Wolnego Miasta Gdańska*. W ten sposób zapoczątkowano cenną i zakrojoną na szeroką skalę serię wydawniczą pod nazwą *Ziemia Staropolskie*, poświęconą poszczególnym regionom Ziemi Zachodnich i Północnych³.

16

Prace te miały wielkie znaczenie. Polska obejmowała we władanie ogromne terytorium, na którym znajdowało się tysiące miejscowości, którym należało przywrócić dawne nazwy bądź nadać nowe. Dokonano tego w błyskawicznym tempie, dzięki zaangażowaniu poznańskich historyków i archeologów, którzy przejechali w krótkim czasie tysiące kilometrów, odwiedzając prawie każdą miejscowość, której przywracano dawną nazwę. Wspomnieć w tym miejscu wypada, że ludzie ci mieli świadomość tego, że ich praca musi odbywać się legalnie w oparciu o struktury państwa rządzonego przez PPR. Pomimo obcości ideologicznej (większość środowiska poznańskiego przed wojną sympatyzowała ze Stronnictwem Narodowym) uznano, że kwestia powrotu Polski na Ziemię Zachodnie i Północne jest ważniejsza niż sympatie polityczne. Zdawano sobie sprawę, że historia daje Polsce niepowtarzalną szansę przekreślenia 700 lat niemieckiego *Drang nach Osten*. I dlatego ich wahania nie trwały długo.

Zygmunt Wojciechowski już 13 lutego 1945 roku skierował na ręce premiera Edwarda Osóbki-Morawskiego memoriał, w którym oferował usługi Instytutu Zachodniego (powołanego do życia w konspiracji w grudniu 1944 roku) w dziele zagospodarowania Ziemi Zachodnich⁴. A 15 lipca 1945 roku, w rocznicę bitwy pod Grunwaldem, macierzysta organizacja Wojciechowskiego, „Ojczyzna”, podjęła decyzję o rozwiązaniu się, wyjściu z konspiracji i zaangażowaniu się w legalną pracę na rzecz zagospodarowania Ziemi Zachodnich. W swoim referacie Juliusz Kolipiński, członek ścisłych władz „Ojczyzny”, powiedział:

Robimy to, co robić możemy w danej chwili i przy istniejących możliwościach (...) czy do wolności doprowadzi nas czyn zbrojny czy konstruktywna praca od wewnątrz? (...) żadna droga nie jest zamknięta. Dobór środków zależeć będzie od okoliczności (...) W obecnej sytuacji ciężar walki przesuwa się na odcinek wewnętrzny. Walka toczyć się będzie o niepodległość duszy polskiej⁵.

Postanowiono uznać Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej oraz skrytykowano „wszelkie próby anarchizacji życia polskiego”. Przekaz był jasny – nie dla konspiracji i walki podziemnej. Działacze

³ <http://www.iz.poznan.pl/70lecie/index.php/wpl/5menupl> [dostęp 16 kwietnia 2015].

⁴ Z. Mazur, *Antenaci. O politycznym rodowodzie Instytutu Zachodniego*, Poznań 2002, s. 444-445.

⁵ Ibidem, s. 423.

„Ojczyzny” objęli wkrótce szereg stanowisk w prasie, radiu, ruchu wydawniczym, w Polskim Związku Zachodnim, Ministerstwie Ziem Odzyskanych i jego agendach, placówkach Ministerstwa Spraw Zagranicznych, w szkolnictwie wyższym i średnim, a nawet w administracji kościelnej. To bodaj najbardziej spektakularny przykład udanej współpracy środowisk przedwojennych z nową władzą. Te spektakularne decyzje podjęła Rada Polityczna „Ojczyzny” w składzie: Kirył Sosnowski, Witold Grott, Stanisław Tabaczyński, Jan Jacek Nikisch, ks. Maksymilian Rode, ks. Karol Milik, dr Zdzisław Jaroszewski, prof. Zygmunt Wojciechowski, Juliusz Kolipiński, Alojzy Targ i Maria Kiełczewska.

Następnym krokiem było utworzenie w dniu 13 listopada 1945 roku Ministerstwa Ziem Odzyskanych z Władysławem Gomułką na czele. Objęcie resortu Ziem Odzyskanych przez Gomułkę było szczęśliwym posunięciem, gdyż – jak pokazała najbliższa przyszłość – wykazał się on dużym zaangażowaniem i pasją. Z jednej strony widział korzyści propagandowe dla PPR, z drugiej jednak trudno kwestionować to, że zagadnienie Ziem Zachodnich traktował jak bardzo ważny element polskiej racji stanu. Ziemie Zachodnie, zasiedlane przez setki tysięcy Polaków z Kresów Wschodnich i Polski Centralnej – stawały się dla PPR zapleczem politycznym, terenem, na którym jej wpływy były największe. Ludzie osiedlający się na tych ziemiach traktowali bowiem PPR jako gwaranta obecności tutaj państwa polskiego. Wiedząc o tym kierownictwo PPR przywiązywało wielką wagę do idei propagowania obecności Polski na tych ziemiach, sugerując jednocześnie, że tylko polityka tej partii daje gwarancję umocnienia się Polski nad Odrą i Nysą.

Takie polityczne podejście PPR do tego problemu sprawiło, że część historyków po 1989 roku zaczęła kwestionować w ogóle zasługi tej partii, w tym także Gomułki, na tym polu, starając się sprowadzić politykę z tego okresu wyłącznie do tzw. propagandy i jednocześnie wyszydzając tradycję piastowską. Jednak rację ma historyk z Zielonej Góry Radosław Domke, który pisze, że: „propaganda dotycząca Ziem Zachodnich i Północnych w ujęciu holistycznym była zjawiskiem pozytywnym”.

I dodaje:

Abstrahując od realizacji partykularnych interesów poszczególnych ośrodków politycznych, jak i niewątpliwych przekłamań w argumentacji na ten temat, przyczyniła się ona do w miarę szybkiego zasiedlenia nowo przyłączonych obszarów (...) autor będzie bronił twierdzenia, że integracja Ziem Odzyskanych z pozostałą częścią kraju, choć nie całkowicie, dokonała się przede wszystkim dzięki odpowiednio sterowanej akcji propagandowej (...) Dzięki tej propagandzie polskość przejętych po wojnie obszarów jest już dzisiaj faktem, podobnie jak trwałość granicy na Odrze i Nysie Łużyckiej (ostatecznie uznanej przez zjednoczone Niemcy w 1990 r.). Również dzięki nasileniu tego zjawiska, jeszcze w 1945 roku terytoria ponemieckie w miarę szybko włączono do organizmu gospodarczego Polski. Umożliwiło to względnie równomierny rozwój Rzeczypospolitej i przyspieszyło procesy integracji całego państwa⁶.

Jest w tym zasługa przede wszystkim Ministerstwa Ziem Odzyskanych, ale i przedwojennych środowisk reprezentujących główny nurt polskiej myśli zachodniej. To ci ludzie przenieśli swoje idee i dorobek naukowy do nowego państwa tworzonego w 1945 roku. Działali oni z pobudek patriotycznych, zdając sobie sprawę z ograniczeń tego państwa i jego oblicza ideowego. Przeważało jednak przekonanie o konieczności wykorzystania niepowtarzalnej okazji, jaką przynosił rok 1945,

⁶ R. Domke, *Ziemie Zachodnie i Północne Polski w propagandzie lat 1945-1948*, Zielona Góra 2011, s. 294.

rok największej w historii klęski Niemiec. Odwracała się na oczach tych ludzi karta historii, dając Polsce, tak jak po wojnie trzynastoletniej i po postanowieniach Traktatu Wersalskiego smak zwycięstwa nad Niemcami. Jednak o ile tamte sukcesy dawały nam tylko skrawek wybrzeża bałtyckiego, to teraz Polska sięgnęła po ziemie, które miała we władaniu przed dziesięcioma wiekami. Obok Gdańska wracał do Polski Wrocław i Szczecin. O tym marzono w Polsce od lat, ale mało kto wierzył, że te marzenia ziszczą się tak szybko.

Jak już wspomniałem, po 1989 roku zaczęto minimalizować lub przemilczać zasługi i dorobek wielu polskich instytucji, czy szerzej całego narodu polskiego w dzieło przejmowania i zagospodarowania Ziemi Zachodnich i Północnych. Zakwestionowano termin „Ziemie Odzyskane” uznając go za sformułowanie z arsenału „propagandy komunistycznej”, zapominając, że posługiwały się nim także środowiska niekomunistyczne, w tym również emigracyjne. Ze świadomości powszechnej wymazano fakty świadczące o wielkim wysiłku pionierów przybywających na te ziemie po 1945 roku. Na naszych oczach pojawiła się nowa biała plama. Tylko w ośrodkach lokalnych, w stowarzyszeniach naukowych i kulturalnych, kultywuje się wiedzę o tamtych czasach. Nakładem tychże instytucji, czasem przy pomocy prywatnych funduszy, ukazują się niezwykle cenne wydawnictwa i książki dokumentujące historię Polski na Ziemiach Północnych i Zachodnich. Wymienię tylko kilka. Wydawane przez Stowarzyszenie Historyczno-Kulturalne „Terra Incognita” w Chojnie „Roczniki Chojeńskie”; *Polanica Zdrój wczoraj i dziś*, tom I red. Henryk Grzybowski, Georg Wenzel, tom II red. Krystyna Jazienicka-Wytyczak (Nowa Ruda-Polanica Zdrój 2006); Jerzego Patana *Kiedy wszystko było pierwsze. Kołobrzeg 1945-1959* (Kołobrzeg 2004), Marcina Płotka *Trudne początki. Okręg Mazurski w latach 1945-1946* (Dąbrówno 2011); *Nasze drogi do małej ojczyzny. Rodzinne wspomnienia mieszkańców ziemi kłodzkiej*, Kłodzko 2008; Beaty Blicharskiej *Z Frankenstein do Ząbkowic Śląskich. Drogi powojennych integracji na Ziemi Ząbkowickiej* (Ząbkowice Śląskie 2014). To tylko niektóre z wielu publikacji na ten temat.

Można więc powiedzieć, że pamięć o czasach pionierów, o budowaniu tu od nowa Polski – trwa, choć dzisiaj ma wyłącznie wymiar lokalny.

Jan Engelgard

Ziemie Odzyskane w plakacie

W zbiorach warszawskiego Muzeum Niepodległości znajduje się kolekcja plakatów obejmująca różne tematy – politykę, kulturę, wydarzenia społeczne, sport i szeroko rozumianą rekreację. Tak jak szeroki jest wachlarz tematyczny tej kolekcji, tak również niezwykle bogata jest reprezentacja autorów – grafików. Powyższe argumenty stanowią podstawę do stwierdzenia, że zbiór ten stanowi jedną z ważniejszych kolekcji w zbiorach polskich. Jej zdecydowana większość obejmuje plakaty okresu powojennego. Ale jest w niej również reprezentowany okres przedwojenny ze znaczącym zespołem plakatów z wojny 1920 roku oraz lat 1939–1945¹.

Z uwagi na tak szeroką gamę tematów, okresów historycznych i autorów, posiadany w Muzeum Niepodległości zbiór można analizować z różnych punktów widzenia. Jednym z tych tematów jest odnoszący się do zagadnienia Ziemie Zachodnie i Północne określane również mianem Ziemie Odzyskane. Pierwsze plakaty z tego tematu powstawały jeszcze w trakcie działań wojennych. Na wyzwolonych w 1944 r. terenach Rzeczypospolitej w ramach 1. Dywizji im. Tadeusza Kościuszki została utworzona pracownia Frontowego Plakatu Ludowego Wojska Polskiego². Służyli w niej plastycy, których głównym zadaniem było tworzenie plakatów propagandowych. Z tej właśnie pracowni pochodzi najwcześniejszy plakat poświęcony temu tematowi. Tłem dla całości kompozycji jest poznański Ratusz i kościół Najświętszej Marii Panny w Gdańsku. Na pierwszym planie znajduje się grupa polskich żołnierzy. Dopełnieniem jest hasło *Leć nasz Orle w górnym pędzie – na Poznań i Gdańsk! Na Śląsk i Pomorze!* Autorem tego plakatu jest Jan Kulikowski. Jednym z podstawowych celów jaki stawiano przed plakatami było uzasadnienie kierunku marszu polskiej armii na zachód. Po pierwsze chodziło o pokonanie niemieckiego okupanta i dotarcie do Berlina. Drugim celem było wkroczenie oddziałów Wojska Polskiego na tereny przyszłych Ziem Odzyskanych. Przykładem takiego plakatu jest praca autorstwa Włodzimierza Zakrzewskiego³. Wiosną 1945, gdy toczyły się walki o Wał Pomorski stworzył on plakat pod hasłem *Szlakiem Krzywoustego*. Wówczas we frontowej gazecie 1 Armii WP, w jednym z artykułów znalazły się słowa, które stały się inspiracją dla tego plakatu: „(...) Idziemy ku morzu starym, historycznym szlakiem Chrobrych i Krzywoustych... Tędy wiodła droga do potęgi państwa (...)”. Strona graficzna to dwie postaci – króla i żołnierza na tle fragmentu mapy Polski z zaznaczonym Szczecinem. Obie zwrócone są w lewo, czyli na zachód⁴.

Kolejne powstały już po zakończeniu działań wojennych. Z ich treści odbiorcy dowiadywali się o kolejnych zdobyczach terytorialnych. Wśród nich cztery dotyczą Wybrzeża. W 1945 r. powstał plakat pod hasłem *Polskie Morze Wraca Do Macierzy* autorstwa Witolda Kalickiego. Podobny w treści

¹ Plakaty z wojny 1919-1920 zob. *Świadomość. Patriotyzm. Pamięć*. [Katalog]. Plakaty ze zbiorów Muzeum Niepodległości w Warszawie. Pod redakcją Tadeusza Skoczka.; Wydawnictwo Naukowe Muzeum Niepodległości, Warszawa 2020.

² Na ten temat zob. Krzysztof Pol, *Pracownia Frontowego Plakatu Ludowego Wojska Polskiego 1944-1945*; *Wojskowy Przegląd Historyczny*, R. XXI nr 4 (78) Warszawa 1976 s. 155-180; Krzysztof Pol, *Pracownia plakatu frontowego*, Krajowa Agencja Wydawnicza Warszawa 1980.

³ Włodzimierz Zakrzewski był organizatorem i kierownikiem Pracowni Plakatu Frontowego.

⁴ Krzysztof Pol, dz. cyt. s. 90

powstał również w 1946 r. – *Polskie Morze Znowu Nasze*. Inne dwa plakaty dotyczą konkretnych miejsc – Gdańska i Kołobrzegu. Pierwszy powstał jeszcze w 1945 r. Drugi, kołobrzegi pochodzi z roku 1946, a jego autorem jest Włodzimierz Zakrzewski⁵.

Zakończenie działań wojennych spowodowało zmianę kierunku działania również w zakresie plakatu. Teraz tematem wiodącym stały się zagadnienia zagospodarowania i zasiedlenia nowych terenów. I to nie tylko repatriantami ze Związku Radzieckiego. Do przesiedlania się między innymi za pomocą plakatów namawiano również mieszkańców innych terenów Polski.

Tuż po zakończeniu wojny, w 1945 r. powstał plakat *Ziemie Zachodnie Czekają*⁶. Treść graficzną wypełnia mapa Polski, na której znajdują się trzy strzałki z wpisanymi liczbami informującymi o ilościach ludzi przesiedlonych na Warmię i Mazury, Pomorze Środkowe i Zachodnie oraz na Dolny Śląsk. Podobny wydźwięk ma plakat z 1946 r. – *Zagospodarujemy Ziemie Zachodnie – Pożyczka Odbudowy Kraju*.

W latach już nam bliższych powstawały plakaty, które podkreślały znaczenie gospodarcze Ziemi Odzyskanych. Przykładem może tu być praca Lucyny Letki z roku 1977 r., która wykonała plakat *Śląsk Dla Eksportu*. W grafice autorka wykorzystała opakowane w skrzyni towary produkowane na Dolnym Śląsku.

Od początku istnienia Polski politycznym wiodącym problemem była granica na Odrze, Nysie i Bałtyku. Istotnym problemem propagandy lat 60. XX w. było zagadnienie rewizjonizmu zachodniemieckiego. Dlatego wiele powstałych plakatów odnosi się do bezpieczeństwa polskiej granicy zachodniej i północnej. Wszystkie one wskazują na niezłomną wolę ochrony tej granicy. Ilustrację tego problemu stanowią dwa plakaty. W 1968 r. powstał plakat upamiętniający 13. rocznicę podpisania Układu Zgorzeleckiego między Polską a Niemiecką Republiką Demokratyczną. Po czterech latach, w 1972 r. powstał plakat, którego hasło nabiera nowego wymiaru w kontekście stosunków Polski i Republiki Federalnej Niemiec. W jego hasle mówi się o powszechnym uznaniu polskiej granicy zachodniej. Jest to plakat, który powstał w dwa lata po podpisaniu układu Polski z Niemiecką Republiką Federalną w grudniu 1970, podczas pamiętnej wizyty kanclerza Willego Brandta w Warszawie. Jednym z punktów tego układu było uznanie polskiej granicy zachodniej przez RFN za ostateczne rozstrzygnięcie i wyrzeczenie się jakichkolwiek kwestii roszczeniowych Niemiec⁷.

W pierwszych latach powojennych w sztuce plakatu były obecne zagadnienia o charakterze społeczno-politycznym, czyli związane z wyborami. W pierwszych latach nowej rzeczywistości powojennej miały miejsce dwa takie wydarzenia. 30 czerwca 1946 roku odbyło się Referendum, które do historii przeszło pod nazwą 3 x TAK. Na potrzeby referendum władze przygotowały zmasowaną akcję propagandową. Przykładem niech będzie plakat o odmiennej formie środków wyrazu. Ma on kształt gazetki ściennej pod ogólnym hasłem *Ziemie Zachodnie To Bogactwo Polski*. Jest to typowo propagandowy afisz pokazujący sukcesy, jakie udało się uzyskać w ciągu roku od zakończenia wojny dzięki zagospodarowaniu Ziemi Odzyskanych⁸.

⁵ Opracowanie na temat plakatów marynistycznych zob.: Andrzej Kotecki, *Polski plakat marynistyczny w zbiorach Muzeum Niepodległości w Warszawie* [w:] *XI Konferencja Polskiego Muzealnictwa Morskiego i Rzeźniczego Bydgoszcz 2012 – Studia i Materiały Narodowego Muzeum Morskiego w Gdańsku*, Gdańsk 2014, s. 155-178.

⁶ Autor Mieczysław Teodorczyk.

⁷ Są to następujące plakaty w układzie chronologicznym: 1. NN, *O Słupy Graniczne na Odrze, Nysie i Bałtyku* (1945); 2. Włodzimierz Zakrzewski, *Czuwam!* (1946); 3. Tomasz Rumuński, *Odra – Nysa Granica Pokoju Zgorzelec 6 VII 1950* (1968); 4. NN, *Nasze Granice Powszechnie Uznane, Trwale i Nienaruszalne* (1972).

⁸ Autor Włodzimierz Zakrzewski.

Druga grupa plakatów wyborczych z tego okresu, jest związana z pierwszymi powojennymi wyborami do Sejmu Ustawodawczego. Wszystkie one wskazują na Blok Demokratyczny, w którego skład wchodziła Polska Partia Robotnicza, Polska Partia Socjalistyczna, Stronnictwo Demokratyczne i Stronnictwo Ludowe, jako jedyną siłę polityczną, zdolną do realizacji słusznego kierunku rozwoju gospodarczego, politycznego i kulturalnego w odbudowującym się państwie. Nie inaczej było w przypadku Ziem Odzyskanych. Podkreślały one jeszcze mocniej zależność rozwoju kraju od poparcia Bloku Demokratycznego, czyli od czynnika politycznego, a nie realnych wyników ekonomicznych⁹.

Najliczniejsza grupa plakatów dotyczy szeroko rozumianych zagadnień kulturalnych i związanych z nimi rocznic. W tym pierwszym przypadku chodzi o wydarzenia, które miały na celu wykazanie polskości nowo włączonych terenów. Warto tutaj zwrócić uwagę np. na plakat nieznanego autora powstały w 1945 r. – *Jedność Śląsko - Opolska*. W rok później został zwołany Kongres pod hasłem *Ziemie Odzyskane – Odzyskani Ludzie*, czyli Kongres Polaków Autochtonów tych terenów. Organizatorem, a więc i zapewne instytucją sprawczą dla tego plakatu był Polski Związek Zachodni¹⁰. Jeszcze w tym samym roku we Wrocławiu zostały zorganizowane Dni Kultury Polskiej Na Ziemiach Zachodnich. Dla podkreślenia hasła plakatu jego autor – Edmund Bartłomiejczyk, swoją kompozycję umieścił na tle afisza – obwieszczenia niemieckiego z lat zakończonej przed rokiem wojny.

Innym bardzo szeroko reprezentowanym tematem o charakterze kulturowym są obchody świąt poszczególnych miast. I to nie tylko tych stołecznych dla danego regionu. Swoje plakaty miały Jelenia Góra, Wrocław, Kamień Pomorski, Stargard Szczeciński, Szczecin, Wałbrzych czy Legnica. Wszystkie one nawiązywały do kolejnych rocznic nadania praw miejskich lub wyzwolenia, czyli powrotu do Macierzy.

Kolejnym tematem szeroko reprezentowanym są kolejne rocznice powrotu Ziem Zachodnich i Północnych do Polski. Powstawały one przede wszystkim przy okazji okrągłych rocznic tych wydarzeń. Są wśród nich odnoszące się do wszystkich Ziem Odzyskanych jak również tylko do jednego regionu. Autorzy opracowujący te zagadnienia graficznie, wykorzystywali różne motywy. Najbardziej monumentalne opracowanie powstało z okazji 25. rocznicy powrotu Dolnego Śląska do Macierzy – *Byliśmy. Jesteśmy. Będziemy*, którego autorem jest Andrzej Lachowicz. Jest to tryptyk – trzy oddzielne plakaty, które dopiero po złożeniu dają właściwy efekt propagandowy i wizualny. W tym miejscu trzeba zwrócić uwagę, że temat Ziem Zachodnich pojawia się również przy innych okazjach. Można tu wskazać plakat z roku 1970. Wiodącym hasłem plakatu jest 25. rocznica Powrotu Ziem Zachodnich do Macierzy. A przy tej okazji pojawia się hasło dodatkowe *Wiosna W Skleпах PSS*.

Przygotowana wystawa stanowi prezentację jedynie części posiadanej kolekcji odnoszącej się do jej tytułu. Z myślą o osobach zainteresowanych tą kolekcją oraz w celu zaprezentowania całości zbioru, został przygotowany katalog.

W tabeli zestawiono plakaty według ich autorów w układzie alfabetycznym. Inicjały NN dotyczą plakatów, które nie zostały podpisane przez twórców, a ich autorstwa na dzień dzisiejszy nie udało się ustalić.

Andrzej Kotecki

⁹ Są to następujące plakaty: 1. Adam Bowbelski, *Blok Demokratyczny to Najmocniejszy Słup Graniczny* (1946); 2. Edmund John, *Ziemie Zachodnie – Przyszłość Polski wywalczył i utrzymał Blok Demokratyczny*; 3. NN, *Blok Demokratyczny to utrwalenie Granic Zachodnich na Odrze, Niszie i Batyku* (1946); 4. Janina Zielińska, *Warmia i Mazury Głosują na Blok Demokratyczny* (1947).

¹⁰ Autor Al. Krak., 1946 r.

Wykaz plakatów

L.p	Rok powstania	Autor	Tytuł	Nr poz. kat.
1.	1978	Aleksiu Jan Jaromir	<i>30 Rocznica Światowego Kongresu Intelktualistów W Obronie Pokoju Wrocław 1948-1978 we Wrocławiu</i>	62
2.	1946	Bartłomiejczyk Edmund	<i>Dni Kultury Polskiej na Ziemiach Zachodnich. Wrocław 1946, 8-11 czerwca.</i>	17
3.	Lata 50. XX w.	Bernaciński A., Jaszczuk F., Zaleski K.	<i>Jedź na Ziemię Koszalińską – otrzymasz gospodarstwa rolne.</i>	28
4.	1975	Bernat Mirosława	<i>Dolny Śląsk w Panoramie XXX-Lecia PRL. Czerwiec 76.</i>	48
5.	1969	Błomko K.	<i>Dzieje Rodzin Szczecińskich w XX wieku</i>	36
6.	1946	Bojko Szymon, Kalicki Włodzimierz	<i>Ziemie Odzyskane to Fundament Polski Ludowej [fotogazetka]</i>	9
7.	1946	Bowbelski Adam	<i>Blok Demokratyczny to Najmocniejszy Słup Graniczny</i>	15
8.	1965	Ciałowicz Tadeusz	<i>XX Lecie Odzyskania Ziem zachodnich</i>	33
9.	1970		<i>25-Lecie Odzyskania Dolnego Śląska [2 plakaty]</i>	41 a, b
10.	1975		<i>30-lecie Powrotu Ziem Zachodnich i Północnych do Macierzy</i>	49
11.	1975		<i>30 Rocznica Wyzwolenia Wrocławia 6 V 1945 – 1975</i>	56
12.	1980		<i>35 Rocznica Wyzwolenia Legnicy 1945-1980</i>	63
13.	1980	Ciesielczyk Anna Andryszkiewicz Krystyna	<i>35 Rocznica Wyzwolenia Ziemi Gdańskiej</i>	64
14.	1985	Czerkawski P.	<i>40-Lecie Powrotu Ziem Zachodnich i Północnych Do Macierzy</i>	67
15.	1968	Fijałkowski M.	<i>Szlakiem Grodów Piastowskich O Puchar Gazety Robotniczej Wrocław [Wyścig kolarski]</i>	32
16.	1985	Gacho R.	<i>40-Lecie Powrotu Ziem Zachodnich I Północnych do Macierzy 1945-1985</i>	71
17.	1960	Górka Wiktor	<i>XV Rocznica Powrotu Ziem Zachodnich do Macierzy</i>	29
18.	1965	Grabowski Tadeusz	<i>XX Rocznica Wyzwolenia. Opole na Zawsze Polskie</i>	30
19.	1970	Gustowski B.	<i>III Sejmik Miłośników Ziemi Szczecińskiej. Szczecin, Zamek Książąt Pomorskich, 1970.</i>	38
20.	1970	Jeziorański Stanisław, Tomczyk Andrzej	<i>Polacy Szczecin jest Polski! 1945-1970</i>	45
21.	1975	Jędrzejewski M. Zajączkowski W.	<i>Dolny Śląsk w Panoramie XXX-Lecia. Czerwiec 1975. W czerwcu bliżej</i>	51
22.	1955	Jodłowski Tadeusz	<i>Szczecin Dumą Polskiego Morza 1945-1955</i>	27
23.	1946	John Edmund	<i>Ziemie Odzyskane przyszłość Polski Wywalczył i Utrzyma Blok Demokratyczny</i>	16
24.	1970	Jura Tomasz	<i>25 Rocznica Wyzwolenia Opolszczyzny – Wystawa Dorobku. Opole czerwiec-lipiec 1970</i>	37
25.	1946	K.	<i>Polskie Morze Znowu Nasze</i>	13
26.	1945	Kalicki Witold	<i>Polskie Morze Wraca do Macierzy</i>	3

27.	1970	Karłowski Z. L.	<i>Dzień Stoczniewca – 25 Lecie Powrotu Ziem Zachodnich i Północnych do Macierzy, 28 czerwca 1970.</i>	40
28.	1975	Kluska Stanisław	<i>Opolszczyzna w Panoramie XXX-Lecia PRL, Luty 1975</i>	55
29.	1975	Kordowski	<i>Wystawa Walka o Wolność Ziemi Rybnickiej</i>	53.
30.	1977	Kowalik R.	<i>V Dni Wałbrzycha</i>	59
31.	1946	Krak. Al.	<i>Ziemie Odzyskane – Odzyskani Ludzie Kongres Polaków Autochtonów Ziem Odzyskanych</i>	10
32.	1944	Kulikowski Jan	<i>Leć nasz Orle w Górnym Pędzie – Na Poznań i Gdańsk!</i>	1
33.	1945		<i>Na Śląsk i Pomorze! Gdańsk Nasz!</i>	4
34.	1970	Lachowicz Andrzej	<i>XXV Rocznica Powrotu Dolnego Śląska do Macierzy [3 plakaty – tryptyk]</i>	42 a,b,c
35.	1977	Letki Lucyna	<i>Dolny Śląsk dla Eksportu</i>	58
36.	1948	Lipiński Eryk	<i>Wystawa Ziem Zachodnich Wrocław Lipiec - Wrzesień</i>	22
37.	1955		<i>Od Starego Szczecina Po Elbląg Daleki...</i>	26
38.	1970	Lorenczuk J.	<i>25 Rocznica Wyzwolenia Ziemi Gdańskiej 1945-1970</i>	39
39.	1975	Manna R.	<i>Dni Stargardu</i>	54
40.	1987	Milka Józef	<i>...Stąd Nasz Ród...</i>	68
41.	1985	Misiurski Mieczysław	<i>40 Rocznica Powrotu Ziem Zachodnich i Północnych</i>	72
42.	1975	Młynarski Janusz	<i>XXX-Lecie Powrotu Opolszczyzny Do Macierzy</i>	52
43.	1945	NN	<i>O Słupy Graniczne Na Odrze, Niszie i Bałtyku</i>	5
44.	1945		<i>Jedność Śląsko-Opolska</i>	6
45.	1946		<i>Blok Demokratyczny To Utrwalenie Granic Zachodnich Na Odrze, Niszie i Bałtyku</i>	18
46.	1945-1950		<i>Co To Jest Stronnictwo Pracy Do Czego Dąży, Jak Chce Pracować Na Dolnym Śląsku</i>	23
47.	1951		<i>Głos Koszaliński [Jednodniówka w formie gazетки ściennej]</i>	24
48.	1972		<i>Nasze Granice Powszechnie Uznane, Trwale i Nienaruszalne</i>	46
49.	1974		<i>700 Lecie Kamienia Pomorskiego</i>	47
50.	1974-1976		<i>Dzień Wyzwolenia Szczecina</i>	57
51.	1977		<i>26 Kwietnia Dzień Wyzwolenia Szczecina</i>	60
52.	1980		<i>35 Lat Politechniki Wrocławskiej Dni Politechniki '80</i>	65
53.	1987		<i>40 Rocznica Powrotu Ziem Zachodnich i Północnych do Macierzy</i>	70
54.	1948	Pichell Eugeniusz	<i>840 Lat Jeleniej Góry Dni Karkonoszy 15-25 VIII 1948</i>	21
55.	1946	Przywara Michał	<i>Pożyczka Odbudowy Kraju – Zagospodarujemy Ziemię Zachodnie</i>	19
56.	1975	Szpakowski M.	<i>Zielonogórskie w Panoramie Trzydziestolecia Lipiec 1975</i>	50
57.	1970	Śliwa Bonifacy	<i>25 Rocznica Wyzwolenia Opolszczyzny</i>	43
58.	1978	Śliwka Karol	<i>Międzynarodowa Konferencja Intelktualistów Wrocław 6 10 1978</i>	61
59.	1945	Teodorczyk Mieczysław	<i>Na Zachodzie Ziemi Czekają!</i>	7

60.	1969	Tomczak Andrzej	<i>Dzieje Szczecińskich Rodzin w XX wieku</i> <i>40 Rocznica Wyzwolenia Ziem Zachodnich i Północnych</i>	35
61.	1985			69
62.	1966	Urbaniec Maciej	<i>Kongres Kultury. 1000 lat Na Śląsku, Ziemi Lubuskiej, Pomorzu, Warmii i Mazurach.</i>	31
63.	1970	Wieczorek Piotr	<i>25 Rocznica Wyzwolenia Ziem Zachodnich – Wiosna w Sklepach PSS</i>	44
64.	1984	Woźniak W.	<i>Ziemie Zachodnie i Północne na Zawsze Przy Macierzy</i>	66
65.	1969	Zajączkowski Wiesław	<i>Dni Wrocławia 69, 9-16 Maja</i>	34
66.	1945	Zakrzewski Włodzimierz	<i>Szlakiem Krzywoustego</i> <i>Za Odrę, Niszę i Bałtyk</i>	2
67.	1945			8
68.	1946	Zakrzewski Włodzimierz, Bojko Szymon	<i>Czuwam!</i> <i>Kolorzeg 18 III 1945</i> <i>Ziemie Zachodnie To Bogactwo Polski</i>	11
69.	1946			14
70.	1946			12
71.	1954	Zamecznik Wojciech	<i>Ziemie Zachodnie Pracą Tętniące Na Zawsze Nasze</i>	25
72.	1947	Zielińska Janina	<i>Warmia i Mazury Głosują na Blok Demokratyczny</i>	20

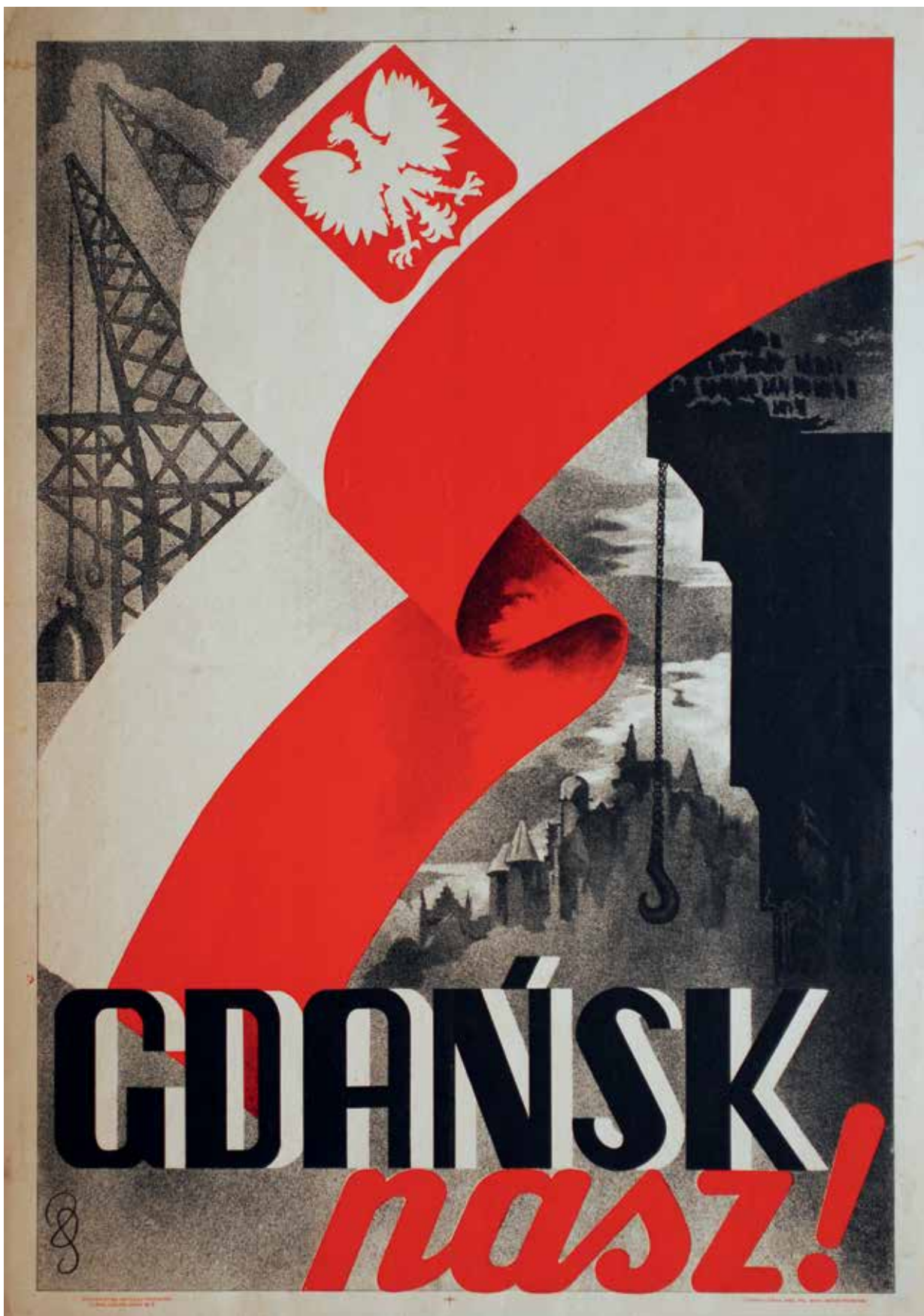

2. Włodzimierz Zakrzewski, litografia, 61 x 86 cm, MN PI 4237

3. Witold Kalicki, offset, 21 x 48 cm, MN PI 4186

4. Jan Kulikowski, litografia, 86 x 61 cm, MN PI 2541

5. NN, offset, 62,5 x 42,3 cm, MN PI 2328

JEDNOŚĆ

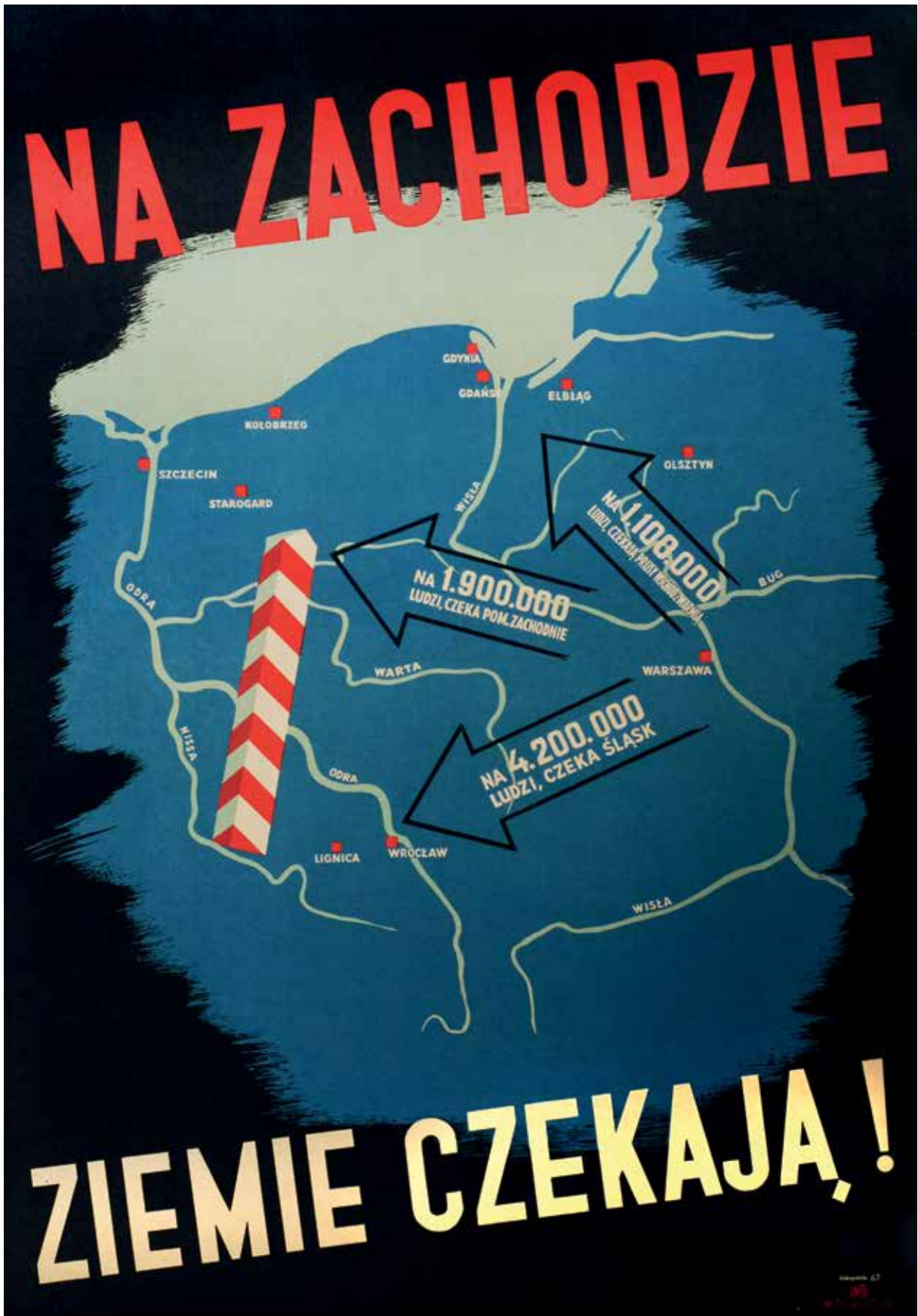

ŚLĄSKO OPOLSKA

DRUK: K. MIASKA, SZYBÓW, MIKOŁÓW

NAKLAD 2

M. P. DEPARTAMENT KADR. WYDZ. PROP. 1

7. Mieczysław Teodorczyk, offset, 95 x 65 cm, MN PI 906

8. Włodzimierz Zakrzewski, litografia, 68 x 49 cm, MN PI 4193

ZIEMIE ODZY

TO

*Jesteśmy tu nie od dziś!
(Herbu Piastów Śląskich
w Kłodzku)*

miliony ton węgla

Żelazo i stal

...włókna sztuczne

materialu...

...cenne kryształy dolnośląskie...

...tysiąc

WYSKANE

FUNDAMENT POLSKI LUDOWEJ

...system dróg wodnych
łączących Śląsk
z Bałtykiem

...hektarów świetnie
gospodarowanej Ziemi

W BOKACH MIAST ŚLĄSKA I POMORZA KROŁEJE DZIS NOWA POLSKA

Wydawnictwo 'Dziękuję' w Warszawie, 1932, 2-20288

11. Włodzimierz Zakrzewski, litografia, 67 x 50 cm, MN PI 4134

ZIEMIE ZACHODNIE TO B

ODZYSKALIŚMY ZIEMIE DOBRZE ZAGOSPODAROWANE

**WYDAJNOŚĆ NA 1 HA W METRACH (q)
W POLSCE PRZEDWOJENNEJ-NA ZIEMIACH ODZYSKANYCH**

PSZENICA

OWIES

ŻYTO

BURAKI CUKROWE

**PONAD 500.000 RODZIN CHŁOPSKICH
OTRZYMUJE ZIEMIE NA ZACHODZIE**

ZAKRZEWICKI - BOJKO 46.

WYDAWNICTWO PAŃSTWOWE

ZIEMIE ODWIECZNIE PO

**GŁOSUJ ZA UTRWALENIE
NOWYCH GRANIC ZACHODN**

TAK

BOGACTWO POLSKI.

ROCZNA PRODUKCJA PRZEMYSŁOWA
PRODUKOWALIŚMY W GRANICACH PRZEDWOJENNYCH OBECNE MOŻLIWOŚCI PRODUKCYJNE

WĘGIEL

1938 II 38.000.000 TON

STAL I ŻELAZO 3.800.000 TON

2.100.000 TON

WYROBY WEŁNIANE

33.000 TON

53.000 TON

CUKIER

500.000 TON

800.000 TON

Z PRZYŁĄCZENIEM ZIEM ZACHODNICH
PODWAJA SIĘ MOC NASZEGO PRZEMYSŁU

ZAKŁ. GRAF. M. WIĘCKOWSKI I S-KA, W-WA. B-08504.

13. K., offset, 62 x 44,7 cm, MN PI 2327

14. Włodzimierz Zakrzewski, litografia, 67,5 x 50 cm, MN PI 37

15. Adam Bowbelski, offset, 86 x 61 cm, MN PI 238

ZIEMIE ODZYSKANE

przyszłość Polski

wywalczył i utrzyma
BLOK DEMOKRATYCZNY

Wydawnictwo Próżniak, Warszawa

Wydawnictwo - Drukarnia Nr 2 Sp. Wzł. - Czerwinski - Warszawa 1946

NN: 3456901
GH 3/1111/115

Arthur Furvicia
GRUPPENFÜHRER

HÖRNER

DT. ART. W. GEDRUCKT IN WARSZAWA CHMIELNAR

17. Edmund Bartłomiejczyk, offset, 85,5 x 60,5 cm, MN Pl 677

BLOK DEMOKRATYCZNY TO: *wypełnienie planu trzyletniego*

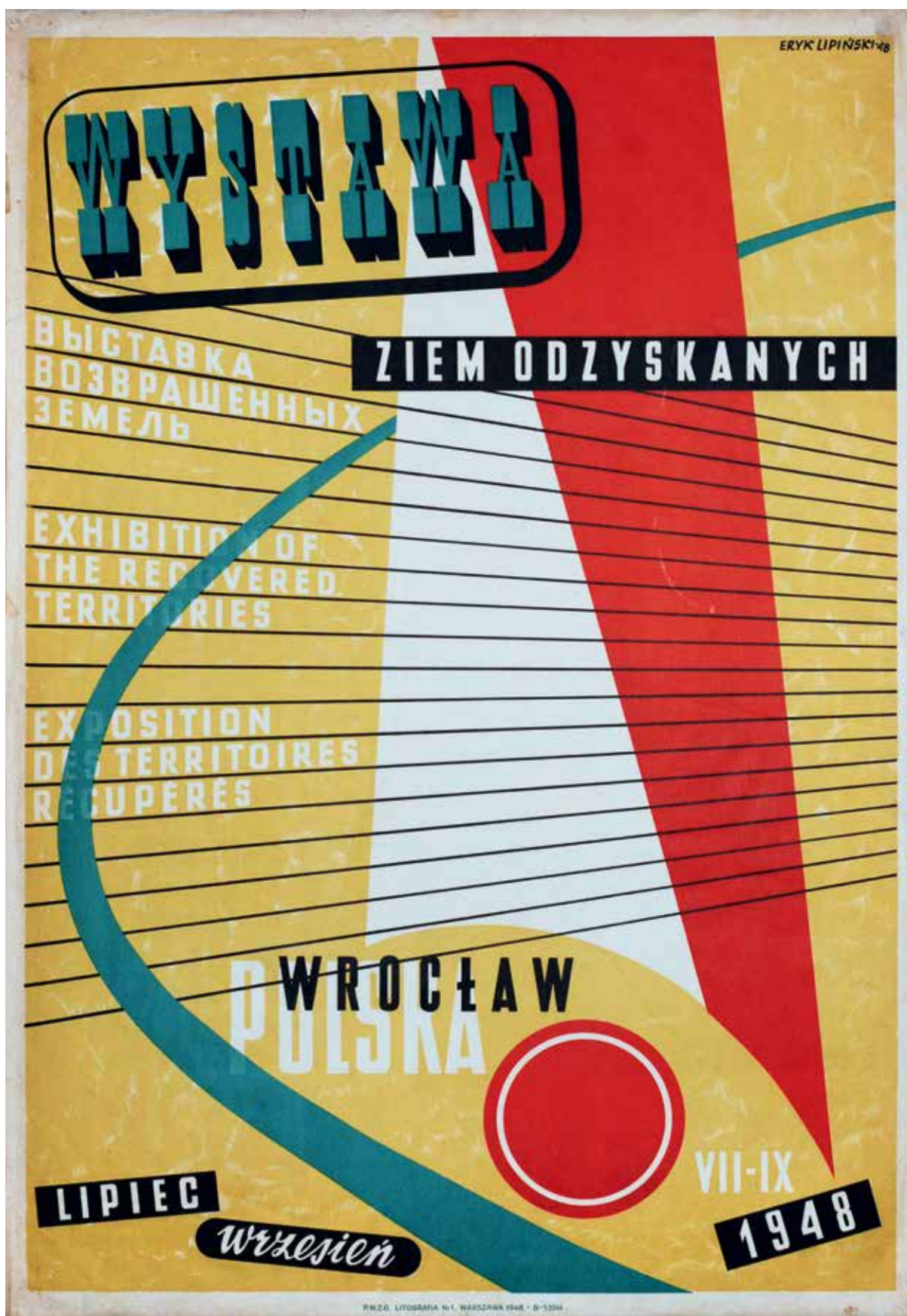
19. Michał Przywara, offset, 86 x 61 cm, MN PI 1107

20. Janina Zelińska, offset, 100 x 70 cm, MN PI 370

21. Eugeniusz Pichell, offset, 98 x 68 cm, MN PI 7736

ERYK LIPINSKI-48

WYSTAWA

ZIEM ODZYSKANYCH

ВЫСТАВКА
ВОЗВРАЩЕННЫХ
ЗЕМЕЛЬ

EXHIBITION OF
THE RECOVERED
TERRITORIES

EXPOSITION
DES TERRITOIRES
RECUPERES

WROCLAW
POLSKA

LIPIEC

WZIESIEN

VII-IX

1948

PRZED. LITOGRAFIA Nr 1, WARSZAWA 1948 - B-5204

22. Eryk Lipiński, offset, 98 x 69 cm, MN PI 1692

Co to jest Stronnictwo Pracy

do czego dąży, jak chce pracować na Dolnym Śląsku

Nasz rodowód

Stronnictwo nasze powstało z połączenia grup politycznych, istniejących od wielu dziesiątków lat i mających wyraźną podstawę ideową:

Z Chrześcijańskiej Demokracji, która wyloniła się ze Stowarzyszeń Robotniczych Chrześcijańskich, - oraz z Narodowej Partii Robotniczej, opartej na Zjednoczeniu Zawodowym Polskim.

Obie te wypróbowane w polityce ugrupowania brały udział zarówno w pracy niepodległościowej w czasach zaborczych, jak i w budowaniu państwa polskiego od pierwszej chwili jego zmartwychwstania. Stronnictwo Pracy wyszło obecnie z podziemi, wierne swym hasłom Chrześcijańskim, narodowym i demokratycznym, opartym o sprawiedliwość i sprawiedliwość społeczną.

Jesteśmy Stronnictwem postępu Społecznego.

Świadcząc, że światopogląd chrześcijański bynajmniej nie jest związany z jakimś jednym określonym typem ustroju społecznego i gospodarczego, uznając owszem przekształcanie się form ustrojowych w zależności od warunków spoko i rozwoju historycznego za istotę postępu ludzkości, - Stronnictwo Pracy współdziała w przebiegu naszego obecnego ustroju społecznego i gospodarczego. Żądamy wszakże, aby ten proces przekształcania dokonywał się na gruncie praworządności, z zachowaniem form kulturalnych, godnych narodu, zwiastanego od tysiąca lat z cywilizacją zachodnią.

Jesteśmy wyrazicielami idei chrześcijańskiej w polityce.

Przeciwstawiamy się światopoglądowi materialistycznemu oraz walce klasowej, nie reprezentując interesów jakiejś jednej warstwy, czy klasy społecznej, uznajemy bowiem wszystkie warstwy Narodu za jednakowo uprawnione i powołane do budowania gmachu państwowego. Kumulację bogactw w rękach jednostek uważamy za szkodliwą, ponieważ jej towarzyszy zubożenie szerokich warstw narodu.

Nasz stosunek do Państwa i Władz Państwowych

Przed reakcją i dyktandem broniliśmy i bronimy fundamentalnych zasad demokracji, którymi są: poszanowanie indywidualnych praw obywatela, równość wszystkich wobec prawa, niezależność sądownictwa, wolność przekonań politycznych i religijnych. Najbliższą gwarancją istnienia w Polsce rządów opartych na tych podstawowych zasadach demokracji, wykluczających wszelką reakcję i dyktando, jest przeprowadzenie swobodnych wyborów. Od uporządkowania finansów poprowadzić prostą drogą do uzdrowienia waluty - od zdrowej waluty do zahamowania drożyzny i unormowania skali zarobków.

Nasz stosunek do innych Stronnictw na Śląsku.

Nie walki partyjne z użyciem wielkiego frazesu, nie zbrodniące walki bratobójcze, lecz realna praca zdecydowały o obecnym kierownictwie nad nami. Prawdziwy Polak uzna każdy objaw odbudowywania polskości na tych ziemiach za nieskończenie ważniejszy od okoliczności pod czym sztandarem partyjnym dany fakt się dokonał.

Obroń robotnika.

Obroń praw robotnika tkwi w podstawach naszego programu i naszego rodowodu, jako Stronnictwa. Wobec wszelkich usiłowań polepszenia bytu robotnika napotykać nasze poparcie i współpracę skądkolwiek by nie wyszły. Przeciwdziałamy się przede wszystkim zakusom wyzysku pracowników, bez względu na to, skąd one pochodzą: czy ze strony prywatnego kapitału, czy ze strony przedsiębiorstw upaństwowionych. Celowość istnienia państwa w ogóle określa się zapewnieniem każdemu obywatelowi warunków egzystencji, pozwalających mu zarówno na zaspokojenie potrzeb materialnych, jak i kulturalnych.

Obroń kupca i rzemieślnika

Zbyt drogo Polaka zapłaciła w swej przeszłości za to, że nie umiała wytworzyć samodzielnej mieszczańskiej warstwy rodzimej. Polskę odbudowującą się dzieje na Śląsku nie stać na popolenie znowu tego historycznego bledu - pominiętym kupcem i rzemieślnikiem, lub sypchaniem na nich całego ciężaru podatków. Zwiastując w czasach pogłębiającej się ekstatyki na wszelkich polach gospodarki narodowej, będziemy popierać te gałęzie pracy, które za polem indywidualnej inicjatywy i przedsiębiorczości.

Obroń miejscowej śląskiej ludności.

Po objęciu Ziemi Odzyskanych fala napływającej ludności przybrała wobec osiedlonych tu z dawna Polaków nieraz do potęgi postawę zwycięzców i niejednokrotnie traktuje ich, jako Niemców. Naszą troską jest, aby ta dawna część ludności polskiej, zespolona w swych organizacjach, jak „Związek Polaków w Niemczech” i „Związek Weteranów Powstań Śląskich” - nie czuła się w państwie polskim na drugi plan zapchnięta.

Dolny Śląsk jako teren reformy rolnej.

Śląsk Dolny winien stać się co rychlej terenem planowo przeprowadzonej reformy rolnej, t. j. całej jego obszar winien się pokryć siecią gospodarstw wiejskich o rozmiarach wystarczających na pełne zatrudnienie całej rodziny. Dopiero Ziemia Odzyskana powinna Polsce przeprowadzić bez zgrzytów i w całej pełni wielkie dzieło reformy rolnej. Pamiętajmy, że „tam Polska, gdzie lud polski”.

50

Rodacy!

Po przewycięzeniu licznych trudności, Stronnictwo Pracy dopiero teraz może wystąpić znowu na widownię i zwrócić się do Was, rozproszonych po całym terenie odzyskanej Ziemi Śląskiej, swych członków i zwolenników:

Wracajcie do szeregów! Kadry Stronnictwa Waszego już są sformowane!

Skupiajcie się pod sztandarem Stronnictwa Pracy!

Zbudujemy tu Nową Polskę na fundamencie chrześcijańsko - społecznym, Polskę praworządną i czysto demokratyczną.

Stronnictwo Pracy

Zarząd Wojewódzki na Dolny Śląsk

Prezes: Dr Kazimierz Rakowski

I. Wiceprezes: Dr Maciej Łach 2. Wiceprezes: Inż. Zbigniew Dziewoński

Sekretarz: Henryk Wiosna · Rajdowicz Skarbnik: Aleks. Nizyński

Adw. Ignacy Barski Włodzimierz Drapella

Łuballa Gajewska Dr Tadeusz Gierszewski

mgr Andrzej Jochelson Prof. Klisiecki

Jan Sieńczak Inż. Tadeusz Sroczyński Zofia Trąmpczyńska

Obrotowa Zarząd: Wojewódzkiego Stronnictwa Pracy na Dolny Śląsk mieści się

Wszyscy zamieszkali na terenie Dolnego Śląska

Członkowie Stronnictwa Pracy

(wzgl. dawni członkowie i sympatycy Chrześcijańskiej Demokracji, os. 11)

Narodowej Partii Robotniczej (NPR.)

„Unii” - „Zrywu”

i pokrewnych organizacji, stojących na gruncie zasad programu Chrześcijańsko - społecznego

winni niezwłocznie zarejestrować się

w lokalnych kolejach Stronnictwa Pracy lub w Sekretariacie Zarządu Wojewódzkiego

WROCLAW, RYNEK 14

Zebrań Miejskowego Koła odbędzie się dnia

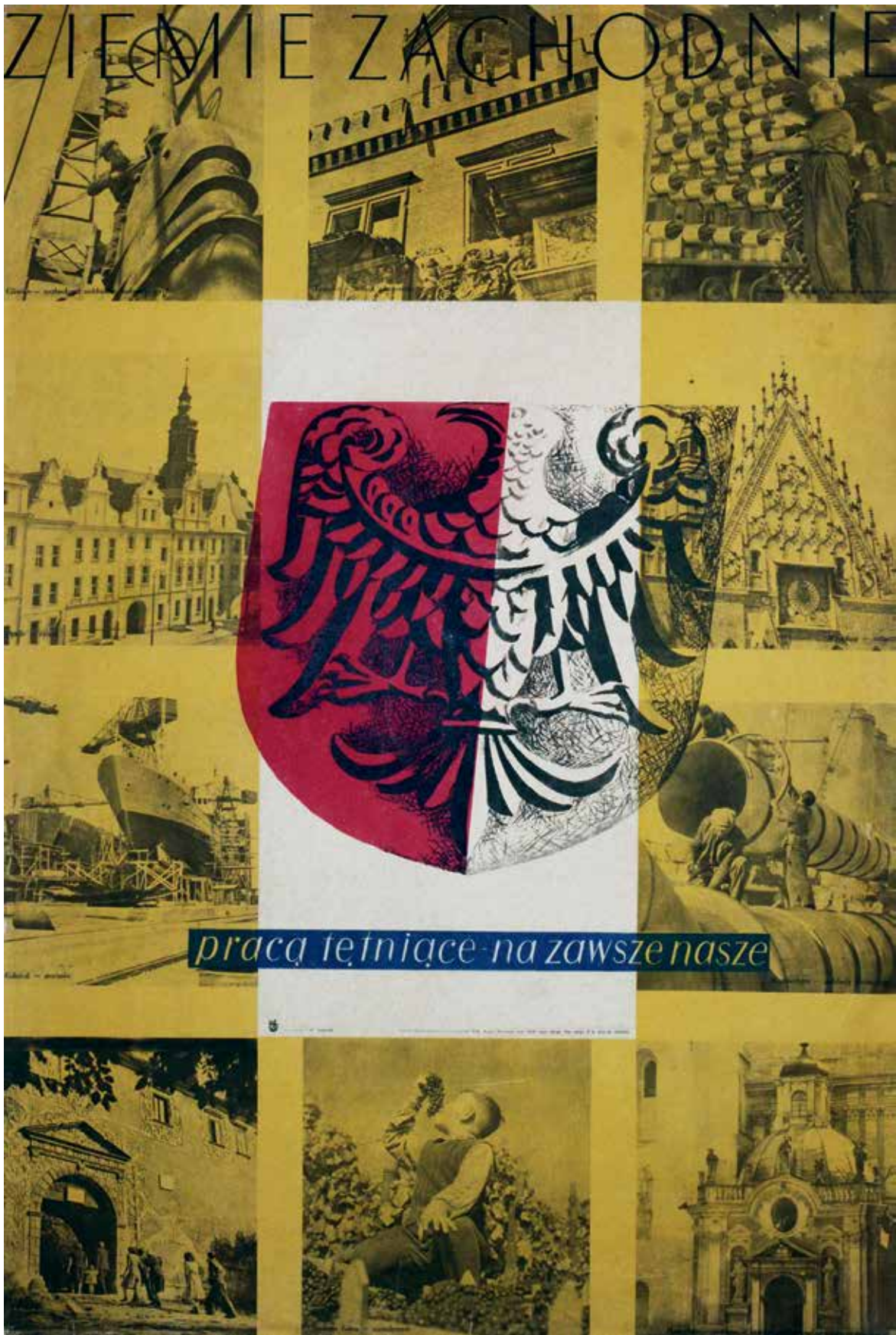
w lokalu

Na porządku dziennym

Wrocław, Rynek 14, Wroclaw 4, Numer 10, P. 1010

ZIEMIE ZACHODNIE

52

25. Wojciech Zamecznik, rotograviura, 97,5 x 66 cm, MN PI 516

OD STAREGO SZCZECINA PO ELBLĄG DALEKI
DZIESIEĆ LAT JUŻ NAM WIEJE POLSKI WIATR OD MORZA
I SPIEWA BOHATERÓW CHWAŁĘ, CO NA WIEKI
WYKULI POLSCE OKNO NA ŚWIATA PRZESTWORZA

26. Eryk Lipiński, offset, 95 x 66,5 cm, MN PI 336

27. Tadeusz Jodłowski, offset, 97,5 x 67,5 cm, MN PI 773

Jedź na piękną ziemię koszalińską

JAKIE SĄ MOŻLIWOŚCI I WARUNKI

Wieloletnie planowanie i wyczerpujące badania nad
warunkami przyrodniczymi i społecznymi Koszalińskiego
— powiatu w tym powiatu. Wskazano na jego wieloletnie
niezakończony i nieukończony stan, jak również
wskazano możliwości jego rozwoju.

W tym powiatu, w szczególności w powiatach
— powiaty w tym powiatu. Wskazano na jego wieloletnie
niezakończony i nieukończony stan, jak również
wskazano możliwości jego rozwoju.

W tym powiatu, w szczególności w powiatach
— powiaty w tym powiatu. Wskazano na jego wieloletnie
niezakończony i nieukończony stan, jak również
wskazano możliwości jego rozwoju.

W tym powiatu, w szczególności w powiatach
— powiaty w tym powiatu. Wskazano na jego wieloletnie
niezakończony i nieukończony stan, jak również
wskazano możliwości jego rozwoju.

W tym powiatu, w szczególności w powiatach
— powiaty w tym powiatu. Wskazano na jego wieloletnie
niezakończony i nieukończony stan, jak również
wskazano możliwości jego rozwoju.

W tym powiatu, w szczególności w powiatach
— powiaty w tym powiatu. Wskazano na jego wieloletnie
niezakończony i nieukończony stan, jak również
wskazano możliwości jego rozwoju.

W tym powiatu, w szczególności w powiatach
— powiaty w tym powiatu. Wskazano na jego wieloletnie
niezakończony i nieukończony stan, jak również
wskazano możliwości jego rozwoju.

W tym powiatu, w szczególności w powiatach
— powiaty w tym powiatu. Wskazano na jego wieloletnie
niezakończony i nieukończony stan, jak również
wskazano możliwości jego rozwoju.

W tym powiatu, w szczególności w powiatach
— powiaty w tym powiatu. Wskazano na jego wieloletnie
niezakończony i nieukończony stan, jak również
wskazano możliwości jego rozwoju.

PRZYJEDŹ DO NAS

Wieloletnie planowanie i wyczerpujące badania nad
warunkami przyrodniczymi i społecznymi Koszalińskiego
— powiatu w tym powiatu. Wskazano na jego wieloletnie
niezakończony i nieukończony stan, jak również
wskazano możliwości jego rozwoju.

W tym powiatu, w szczególności w powiatach
— powiaty w tym powiatu. Wskazano na jego wieloletnie
niezakończony i nieukończony stan, jak również
wskazano możliwości jego rozwoju.

W tym powiatu, w szczególności w powiatach
— powiaty w tym powiatu. Wskazano na jego wieloletnie
niezakończony i nieukończony stan, jak również
wskazano możliwości jego rozwoju.

W tym powiatu, w szczególności w powiatach
— powiaty w tym powiatu. Wskazano na jego wieloletnie
niezakończony i nieukończony stan, jak również
wskazano możliwości jego rozwoju.

W tym powiatu, w szczególności w powiatach
— powiaty w tym powiatu. Wskazano na jego wieloletnie
niezakończony i nieukończony stan, jak również
wskazano możliwości jego rozwoju.

otrzymasz gospodarstwo rolne

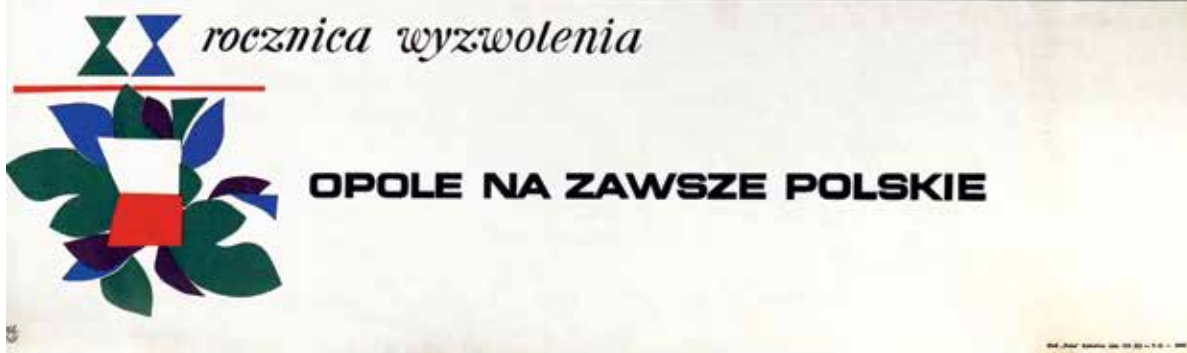
28. A. Bernaciński, F. Jaszczuk, K. Zaleski, 100 x 70 cm

w XV rocznicę
powrotu Ziemi Zachodnich
do Macierzy

**Z RUIN DŹWIGNIĘTE
NA ZAWSZE Z POLSKĄ LUDOWĄ ZŁĄCZONE**

W. GÓRKA '60

30. Tadeusz Grabowski, offset, 95,5 x 66,5 cm, MN PI 1418

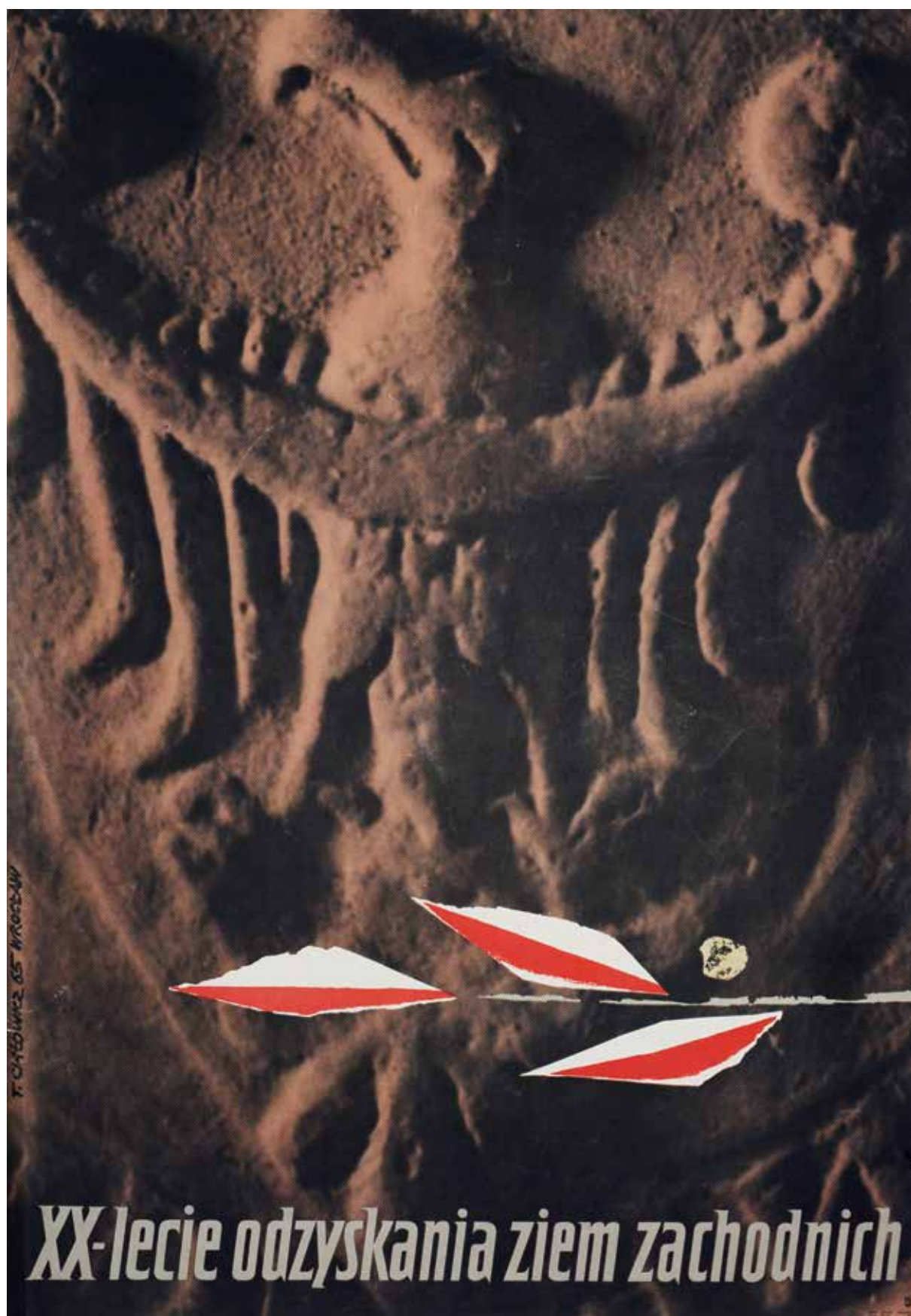
KONGRES KULTURY POLSKIEJ
MUZEUM NARODOWE W WARSZAWIE,
PAŹDZIERNIK 1966

1000 LAT KULTURY POLSKIEJ
na Śląsku * Ziemi Lubuskiej *
Pomorzu * Warmii i Mazurach

32. M. Fijałkowski, offset, 99 x 69,5 cm, MN PI 2131

33. Tadeusz Ciałowicz, offset, 96 x 66,5 cm, MN PI 1351

34. Wiesław Zajączkowski, offset, 91,7 x 68,5 cm, MN PI 2130

35. Andrzej Tomczak, offset, 97 x 67 cm, MN PI 2474

WEŹ UDZIAŁ W
KONKURSIE pt:

36. K. Błomko, offset, 97 x 67 cm, MN PI 2472

25 ROCZNICA WYZWOLENIA OPOLSZCZYZNY

WYSTAWA DOROBKU

Opole czerwiec-lipiec 1970

25 Rocznicą Wyzwolenia Ziemi Gdańskiej

66

39. J. Lorenczuk, offset, 97 x 66,6 cm, MN PI 2325

**25-LECIE
POWROTU
ZIEM ZACHODNICH
I PÓŁNOCNYCH
DO MACIERZY**

28 CZERWCA 1970

DZIEŃ STOCZNIOWCA

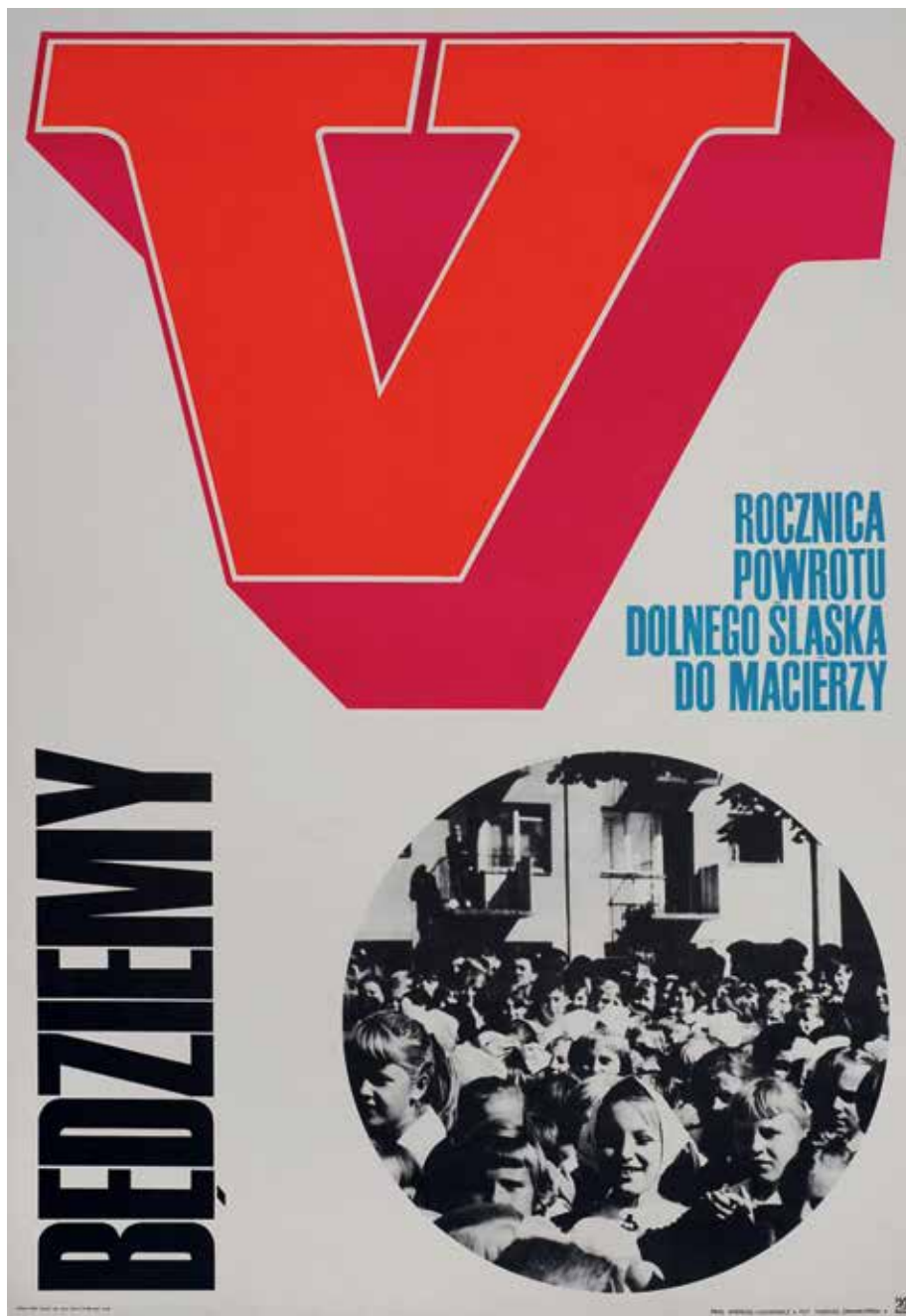
ZCORZELEC
OLEAWA
SWIDNICA
JAWOR
LECZNICA
JELCZ
WROCLAW
LUBAW
KUDOWA
LADEK
KŁODZKO
KOWARY
BOLESŁAWIEC
OLEŚNICA
WAŁBRZYCH
DZIERŻONIÓW
I JELENIA GÓRA
ŚLEZA-NIEMCZA

Tadeusz Ciałowicz

41b. Tadeusz Ciałowicz, offset, 95,7 x 66,3 cm, MN PI 2370/2

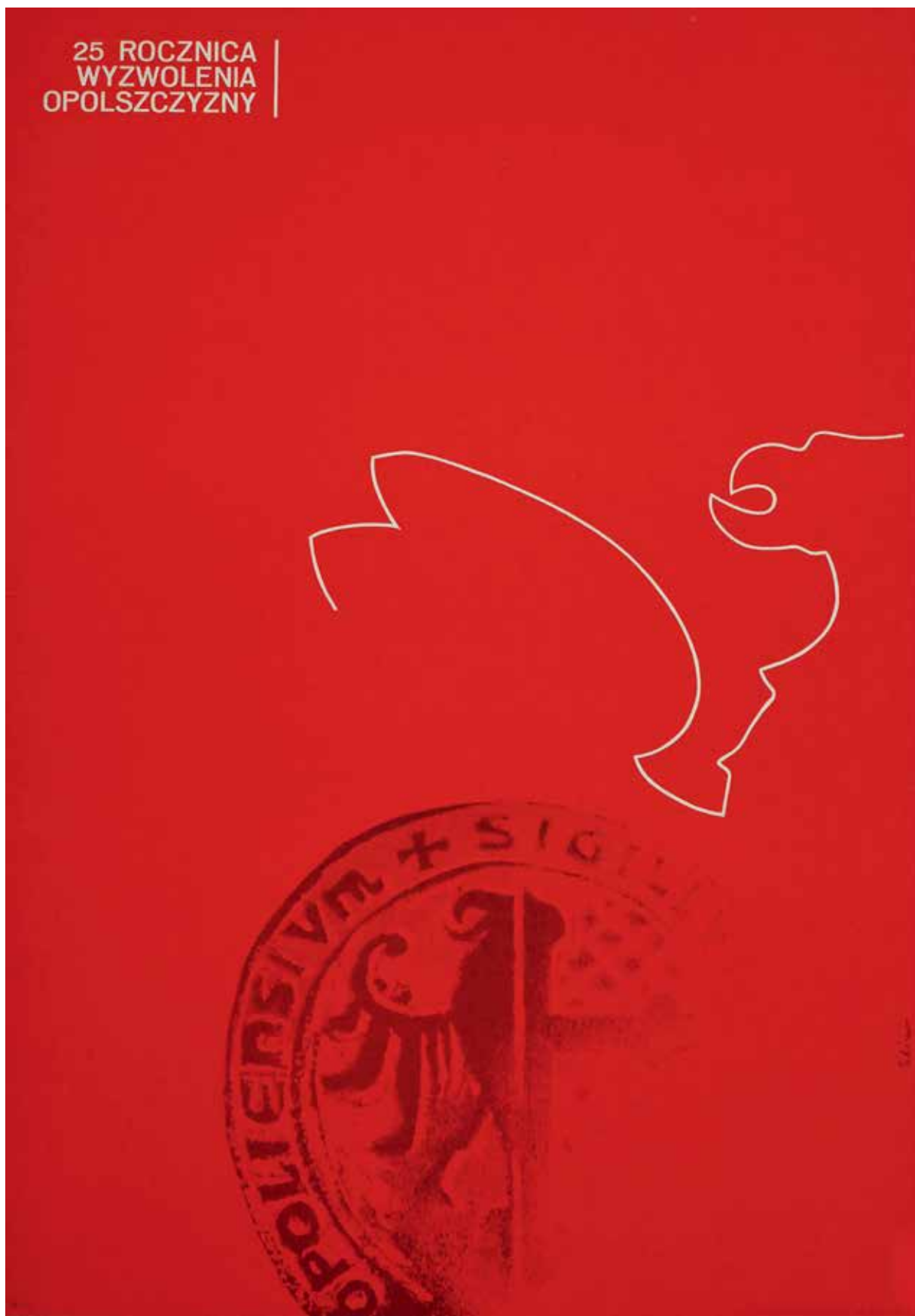

- 42a. Andrzej Lachowicz, offset, 97 x 67 cm, MN PI 2369/1
- 42b. Andrzej Lachowicz, offset, 97 x 67 cm, MN PI 2369/2
- 42c. Andrzej Lachowicz, offset, 97 x 67 cm, MN PI 2369/3

25 ROCZNICA
WYZWOLENIA
OPOLSZCZYZNY

72

43. Bonifacy Śliwa, offset, 97,8 x 67,6 cm, MN PI 2372

**25 ROCZNICA
WYZWOLENIA
ZIEM
ZACHODNICH**

Wiosna w sklepach PSS

POLACY

Nasz wysiłek, nasza praca i trudy nie poszły
marne

Szczecin jest polski!

Tym większy zapal, tym większy entuzjazm winien nam wszystkim oddać przyswiecać w pracy nad utrwaleniem potęgi Rzeczypospolitej Polskiej na Jej zachodnich rubieżach.

Wszystkie nasze siły, nasze myśli i czyny winny być zespolone w tej historycznej chwili. Licze na gotowosc wszystkich do pracy nad zwiększeniem potęgi Rzeczypospolitej Polskiej.

Niech żyje Rzeczpospolita Polska i Polski Szczecin!

Niech żyje Świątynia Zjednoczenia Narodowego!

1945 - 1970

 © 1970

NASZE GRANICE Powszechnie uznane, trwałe i nienaruszalne

**700 LECIE
KAMIENIA POMORSKIEGO**

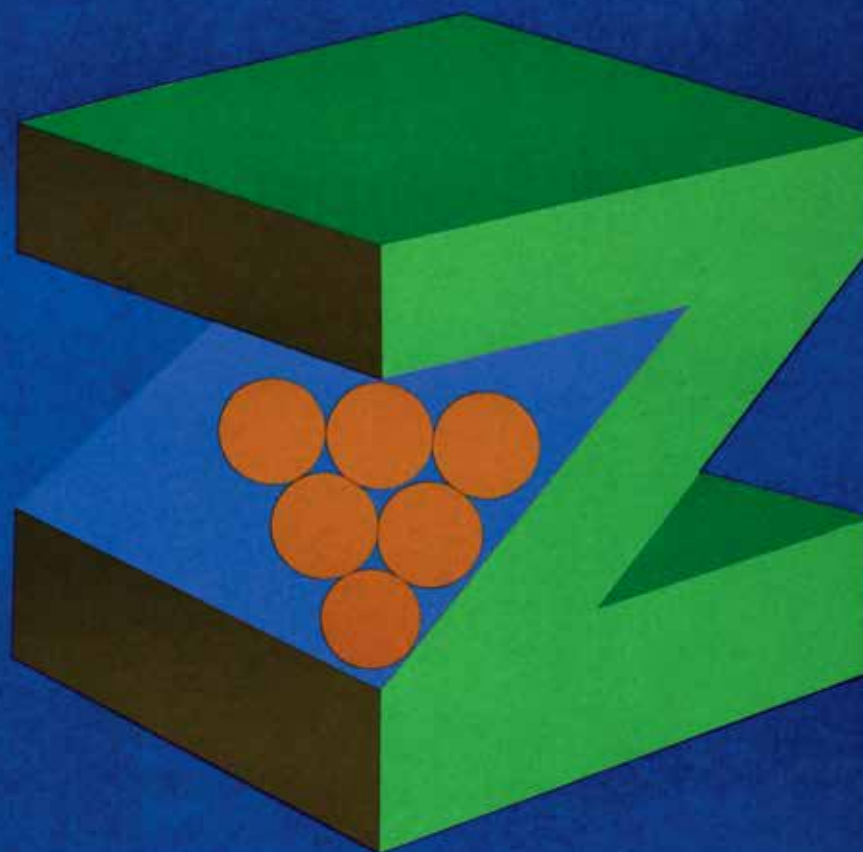

49. Tadeusz Ciałowicz, offset, 97 x 134 cm (fragment dwuczęściowego plakatu), MN PI 3431

ZIELONOGÓRSKIE

W PANORAMIE
TRZYDZIESTOLECIA
LIPIEC
1975

**XXX LECIE
POWROTU
OPOLSZCZYŹNY
DO MACIERZY**

WYSTAWA

WALKA O WOLNOŚĆ ZIEMI RYBNICKIEJ

MUZEUM
W RYBNIKU
CZYNNIE
CODZIENNE
Z WYJĄTKIEM
PONIEDZIAŁKÓW
I DNI POŚWIĄCZONYCH
OD GODZ.

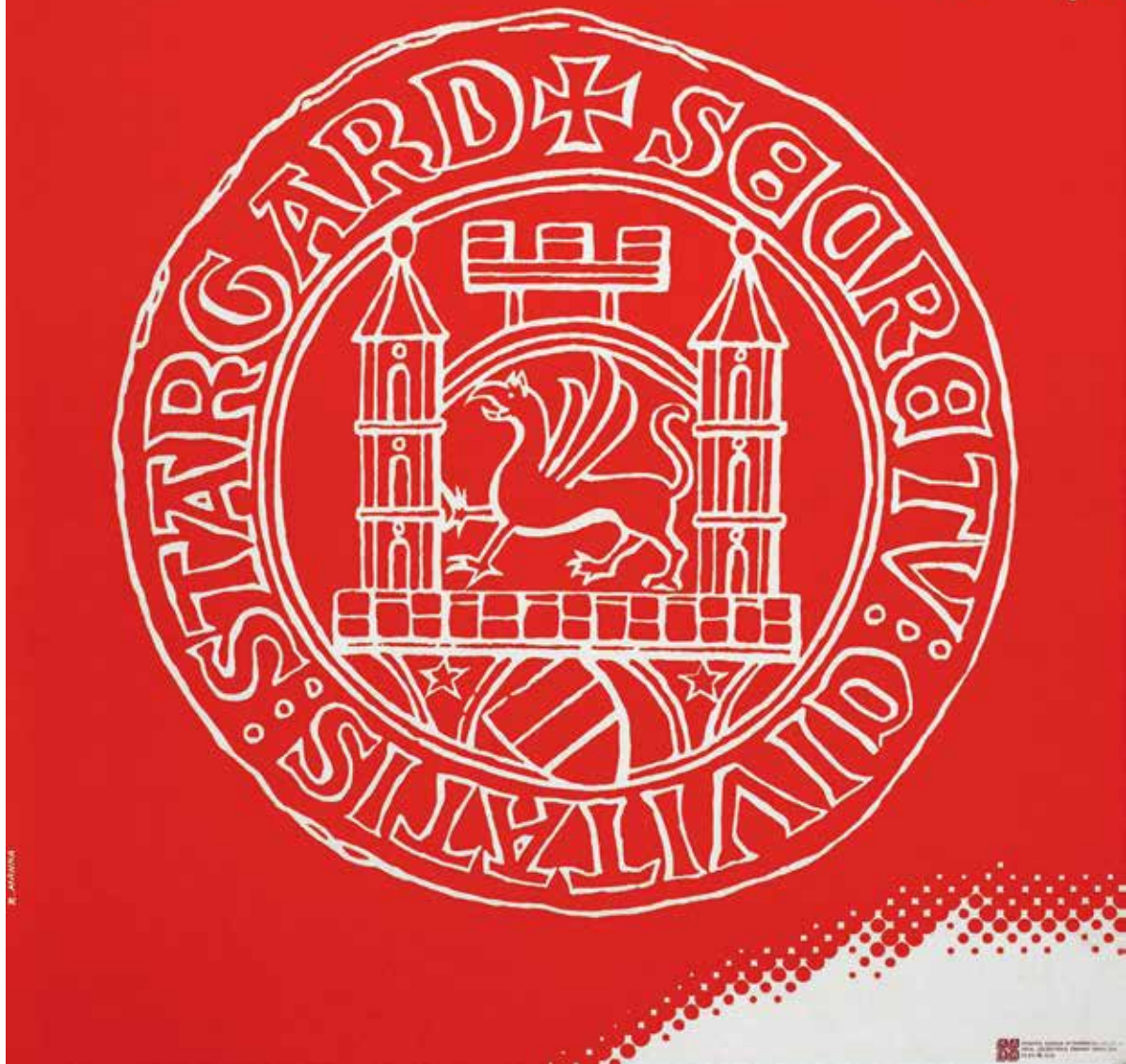
10 do 14
W CZWARTKI

16 GODZ.

10 do 18

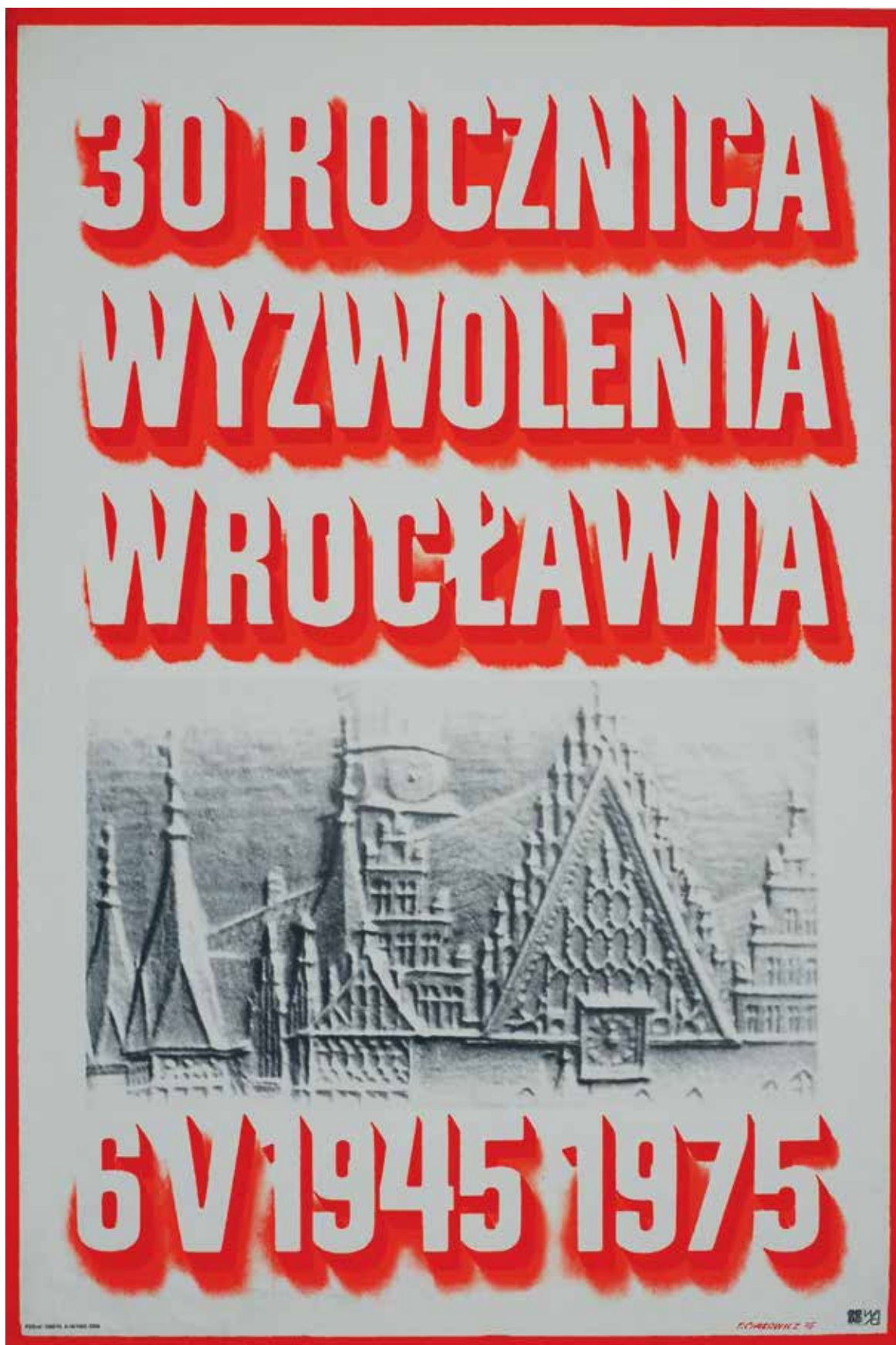

dni Stargardu

55. Stanisław Kluska, offset, 97 x 66,5 cm, MN PI 3407

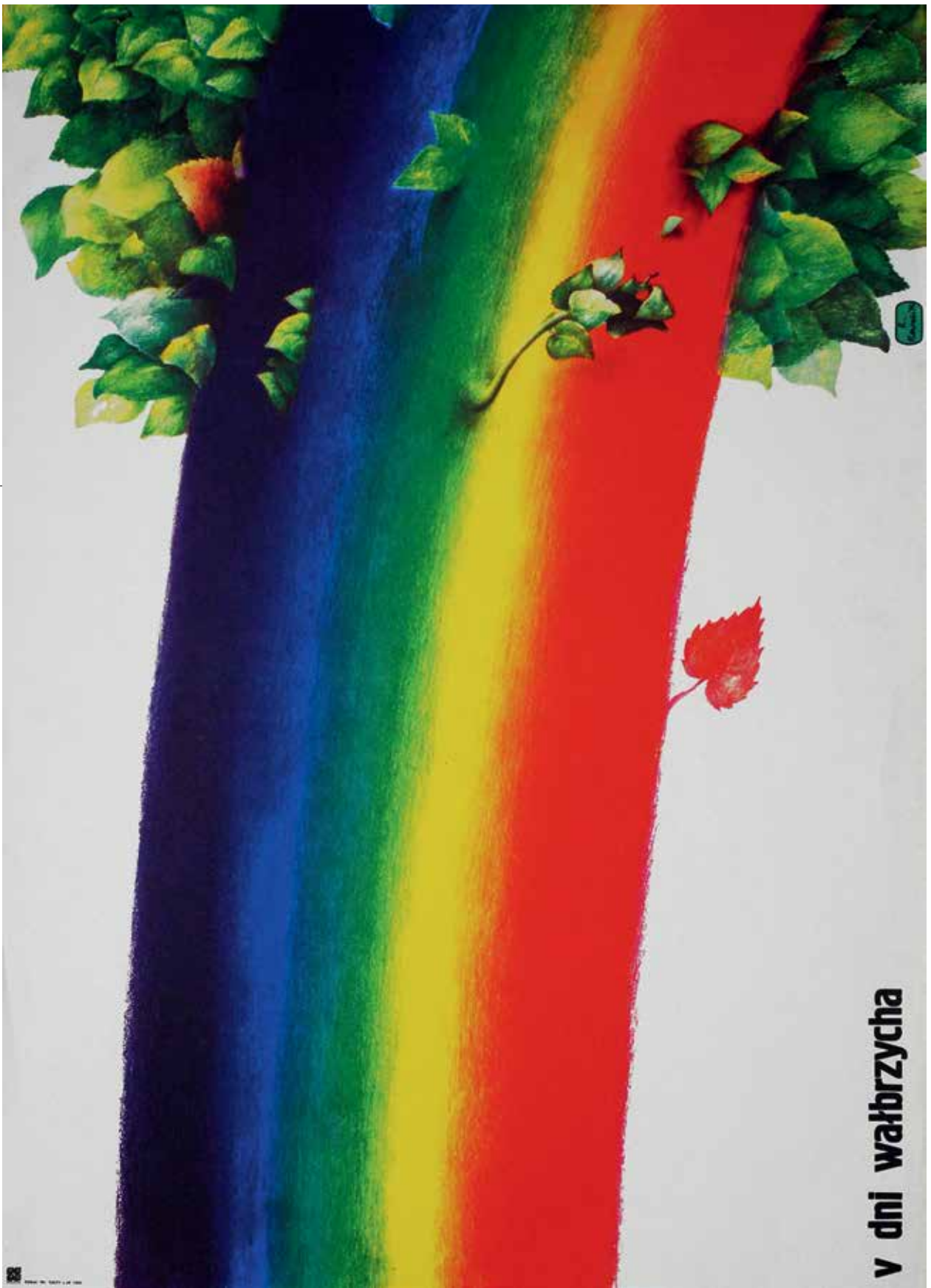
56. Tadeusz Ciałowicz, offset 97 x 66 cm, MN PI 8097

57. NN, offset, 88 x 62 cm, MN PI 3737

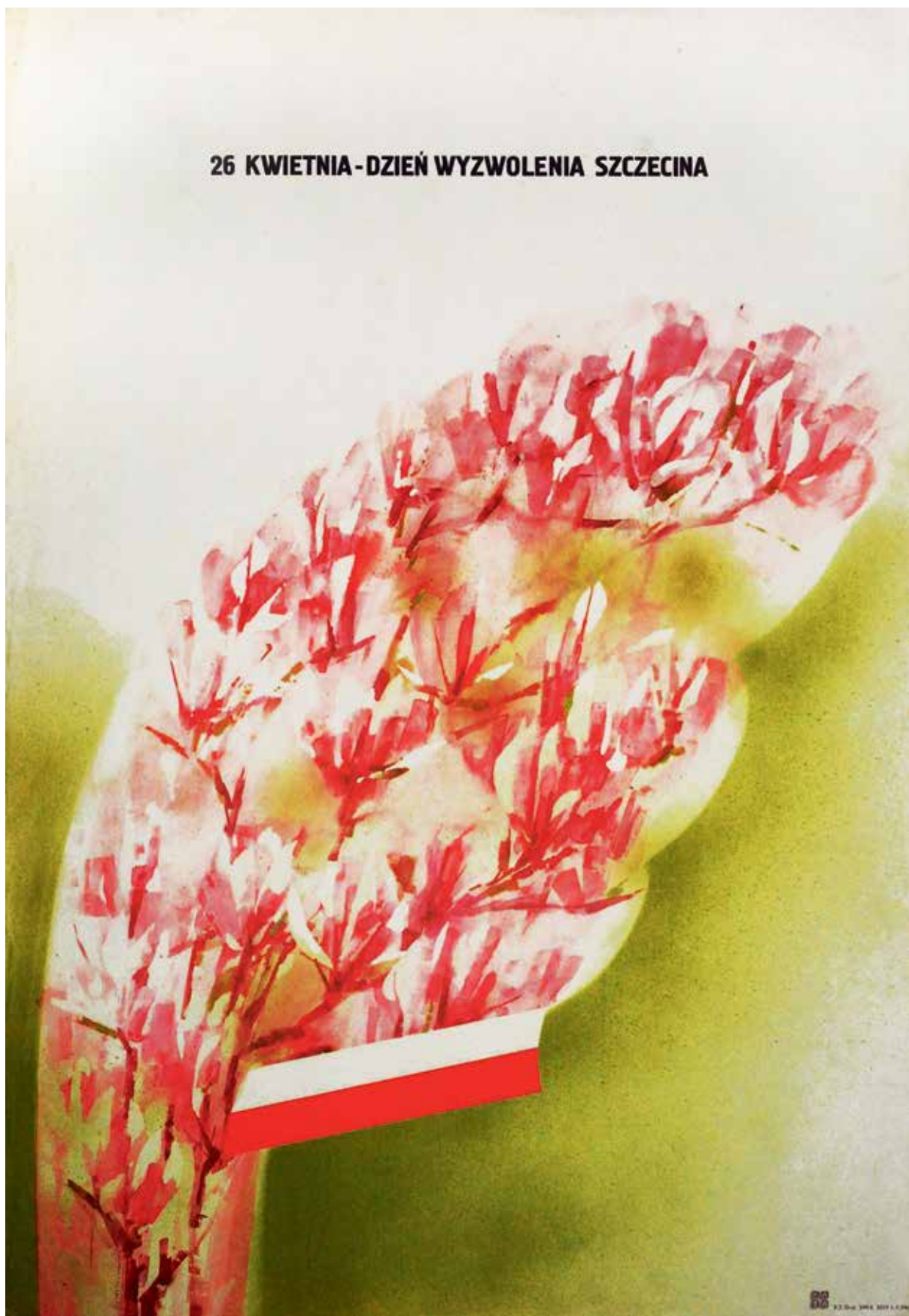

58. Lucyna Letki, offset, 94 x 67 cm, MN PI 4093

59. R. Kowalik, offset, 93 x 67 cm, MN PI 3926

26 KWIETNIA - DZIEŃ WYZWOLENIA SZCZECINA

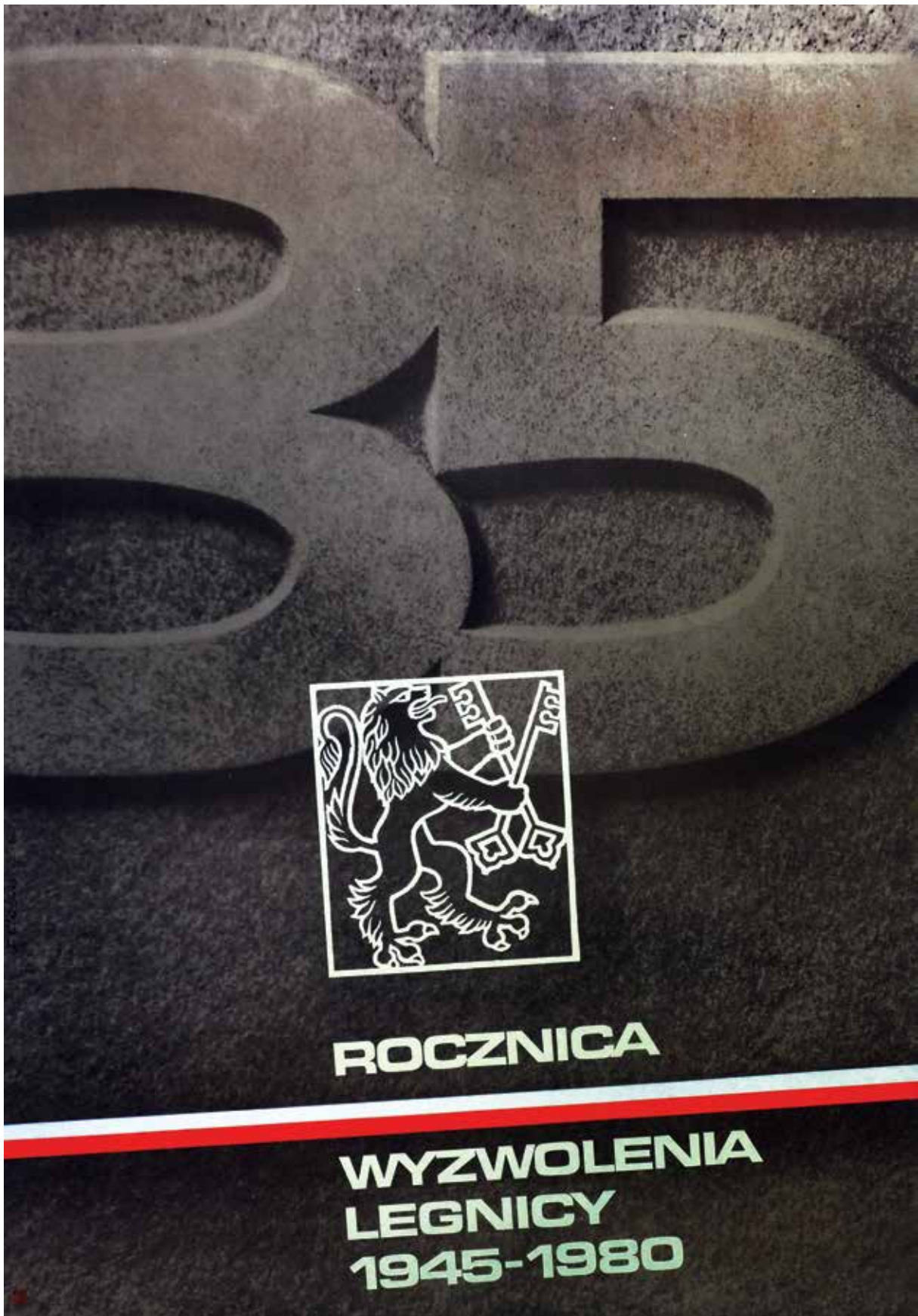

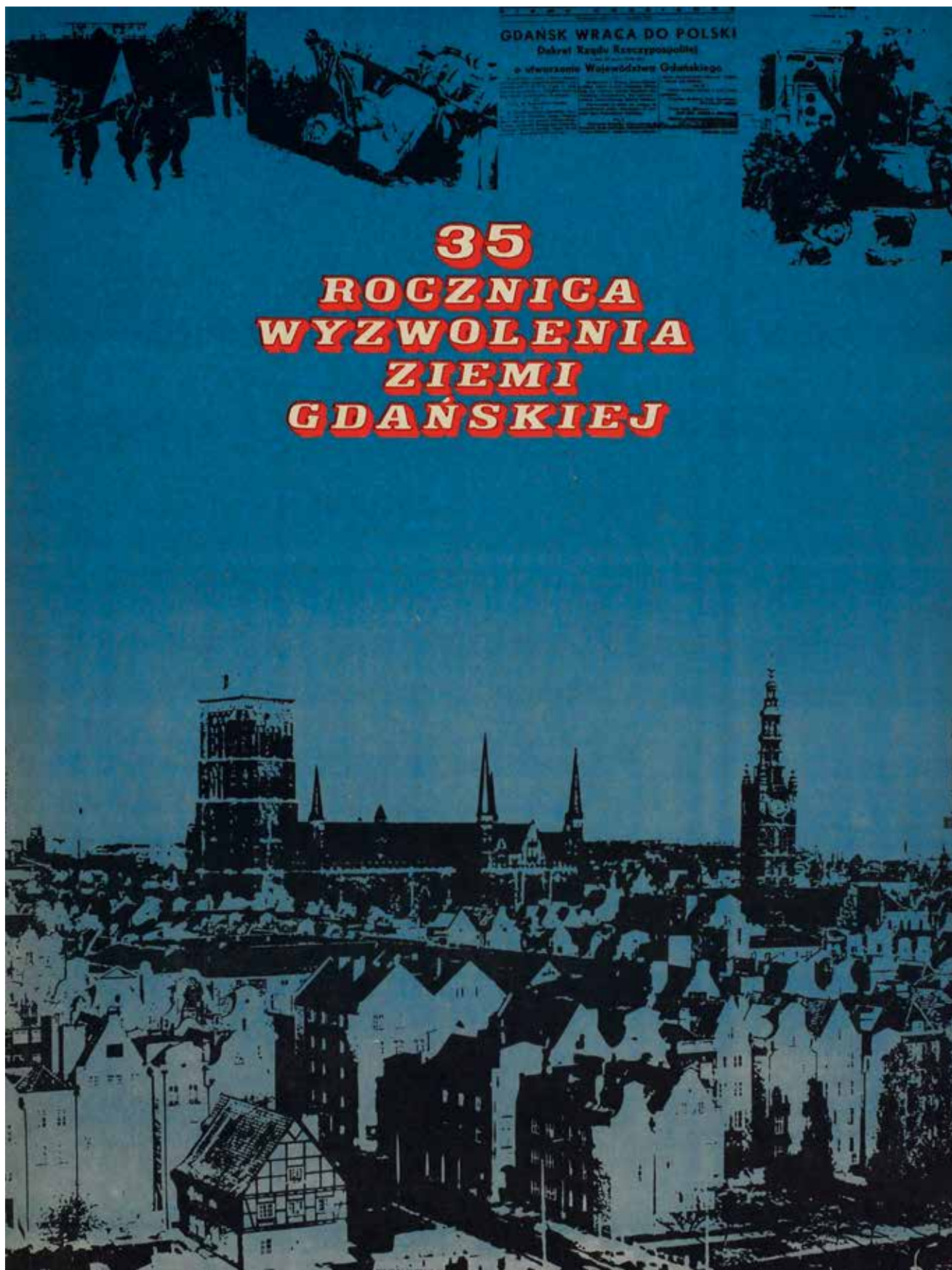
61. Karol Śliwka, offset, 96 x 66 cm, MN PI 5814

30 rocznica
**ŚWIATOWEGO KONGRESU
INTELEKTUALISTÓW
W OBRONIE POKOJU**
Wrocław 1948 · 1978

63. Tadeusz Ciałowicz, offset, 98 x 67 cm, MN PI 5185

35 lat Politechniki Wrocławskiej

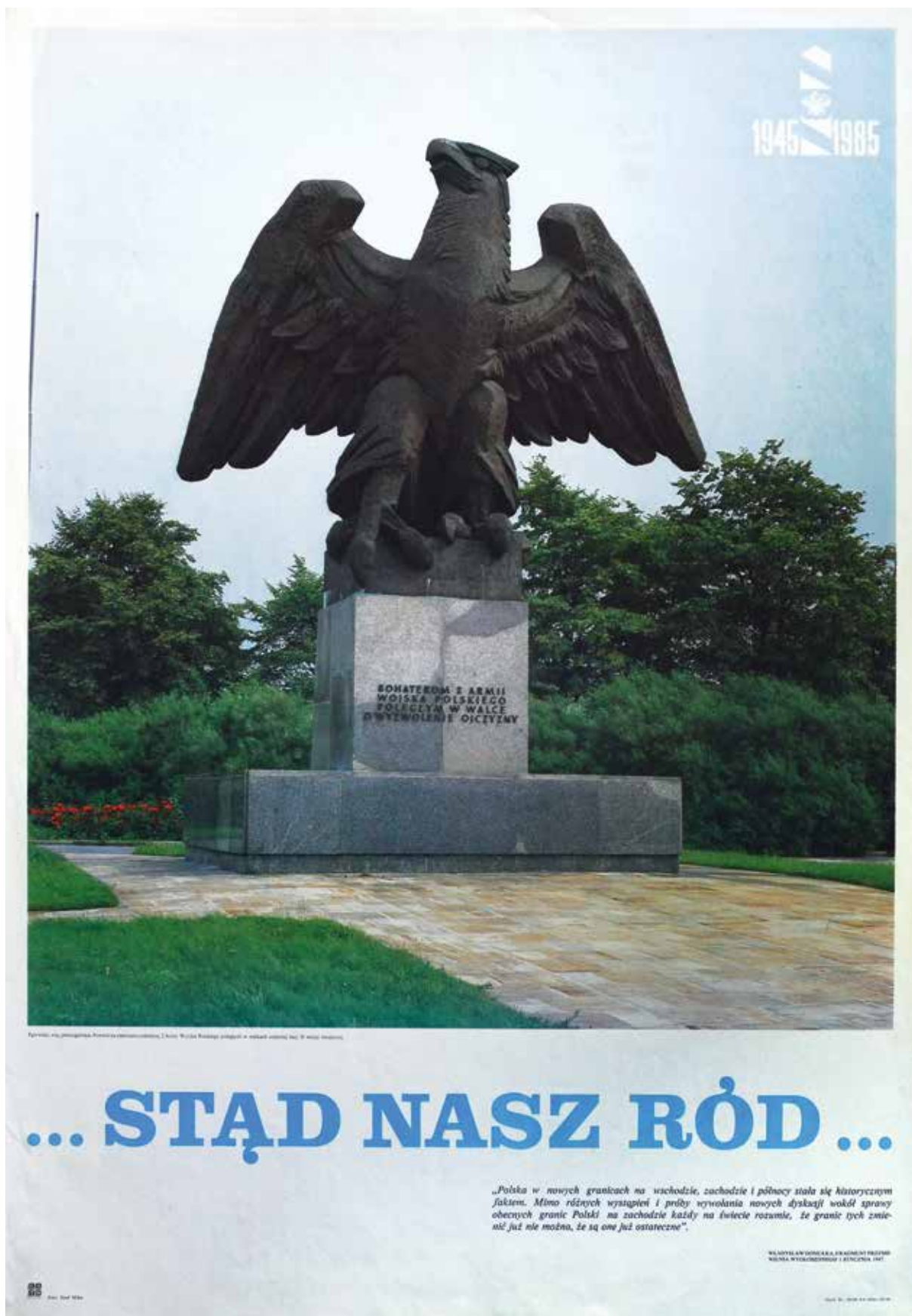

ZIEMIE ZACHODNIE I PÓŁNOCNE NA ZAWSZE PRZY MACIERZY

Wydawnictwo Grafika Polska, ul. W. Wozniak, Działowa Nowolaska 3-4, 00-000 Warszawa, tel. 22 622 10 00, fax 22 622 10 01, e-mail: biuro@grafika.com.pl, www.grafika.com.pl

40 rocznica
WYZWOLENIA
ZIEM ZACHODNICH
I PÓŁNOCNYCH

**40-LECIE
POWROTU
ZIEM
ZACHODNICH
I PÓŁNOCNYCH
DO MACIERZY**

1945 - 1985

71. R. Gacho, 66 x 97 cm, MN PI 8113

NYSA O DRA BAŁTYK

40 ROCZNICA POWROTU
ZIEM ZACHODNICH I PÓŁNOCNYCH DO MACIERZY

MISIURSKI M.

Spis treści

TADEUSZ SAMBORSKI

Ziemie Odzyskane – krwią wywalczone, znojem ciężkiej pracy
oraz rozumem i talentem naszych przodków zagospodarowane..... 5

TADEUSZ SKOCZEK

Ważne i mało znane. Plakaty w zbiorach Muzeum Niepodległości..... 9

JAN ENGELGARD

Ziemie Zachodnie i Północne w polskiej myśli zachodniej 15

ANDRZEJ KOTECKI

Ziemie Odzyskane w plakacie..... 19

Wykaz plakatów według autorów 22

KATALOG 25

ISBN 978-83-67398-41-1

Wydawnictwo Muzeum Niepodległości
(identyfikator wydawnictwa naukowego 42 700)
al. Solidarności 62, 00-240 Warszawa
wydawnictwo@muzn.pl
tel. 22 826 90 91, w. 41

Druk
WPK Wspieramy Polską Kulturę